

UNIVERSITATEA „BABE – BOLYAI” CLUJ – NAPOCA
FACULTATEA DE ISTORIE I FILOSOFIE
DEPARTAMENTUL DE ISTORIE
CATEDRA DE ISTORIE ANTIC I ARHEOLOGIE

LUCRARE DE LICEN

Coordonator științific
Lect. dr. Nemeti Sorin

Absolvent
Szabó Csaba

2010

UNIVERSITATEA „BABE – BOLYAI” CLUJ – NAPOCA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE
DEPARTAMENTUL DE ISTORIE
CATEDRA DE ISTORIE ANTICĂ ȘI ARHEOLOGIE

Mithrea în Dacia romană

Coordonator științific
Lect. dr. Nemeti Sorin

Absolvent
Szabó Csaba

Cluj – Napoca
2010

Cuprins

I. INTRODUCERE

1) Mithras: de la Persia la Roma- scurt prezentare a cultului mithraic.....	p.3
1.1. Etapa indo-persan	p.3
1.2. Etapa elenistic	p.6
1.3. Etapa roman	p.7
2) Tema cercetării: mithraeum, ca spațiu sacral și arhitectural.....	p.12

II. MITHREA ÎN DACIA ROMAN

1) Viața religioasă în Dacia romană - pretrunderea cultului mithraic.....	p.13
2) Mithrea în Dacia- prezentare general	p.17
2.1. Istoricul cercetării.....	p.17
2.2. Problema cercetării.....	p.19
2.3. O alternativă de cercetare.....	p.20
3) Mithraeum: spațiul arhitectural și sacral.....	p.22
3.1. Spațiul sacral în reflectarea arhitecturii: definiția mithraeumului.....	p.22
3.1.1. <i>Așezarea sanctuarului.....</i>	<i>p.26</i>
3.1.2. <i>Dimensiunile sanctuarului.....</i>	<i>p.27</i>
3.1.3. <i>Exteriorul sanctuarului.....</i>	<i>p.29</i>
3.1.4. <i>Definiția mithraeumului.....</i>	<i>p.32</i>
3.2. Elemente ale sanctuarelor mithraice din Imperiul și Dacia.....	p.33
3.2.1. <i>Pronaos.....</i>	<i>p.34</i>
3.2.2. <i>Naos.....</i>	<i>p.37</i>
3.2.3. <i>Absida și relieful central.....</i>	<i>p.42</i>
4) Mithraeum ca spațiu sacral: viața spirituală și comunitatea mithraică	p.48
4.1) <i>Semne zodiacale: soteriologia și conținutul astronomic al cultului mithraic.....</i>	<i>p.48</i>
4.2) <i>Procesul inițierii: cele apte grade de inițiere și sferele celestiale.....</i>	<i>p.50</i>
4.3) <i>Cultores Mithrae: adepții cultului mithraic din Dacia.....</i>	<i>p.54</i>

III. CONCLUZII.....	p.57
IV. SUMAR ÎN LIMBA MAGHIAR	p.60
V. CATALOG.....	p.63
VI. ANEXE.....	p.83
VII. LISTA ABREVIERILOR.....	p.101
VIII. BIBLIOGRAFIE.....	p.102

I. INTRODUCERE

1) Mithras: din Persia la Roma. Scurt prezentare a cultului mithraic

1.1. Etapa indo-persan

Fenomenul „Mithras” a devenit o civilizație aparte. Originea sa este învâluită de povara trecutului, totuși fiecare moment din evoluția sa istorică a devenit o etapă – sau câteodată pseudo etapă – în cadrul istoriei și cercetării religiei¹. Este, probabil, singura entitate religioasă antică vie, venerată de parsii din India și care capătă o formă „sincretistă” nouă: a devenit un zeu al internetului².

După primii pași de cercetare la începutul secolului al XIX-lea, savantul belgian, Franz Cumont a zădărnicit numele lui Mithras în dicționarul cercetării într-un mod, care a rămas de necontestat pentru decenii. Întrebările și problemele invocate de „*patriarhul decan al cercetării mithraice*”³ au fost reluate de mai multe ori de generații de savanți mithraici, uneori însă fără rodul unor răspunsuri definitive. Aceste probleme sunt și azi foarte vii și efervescente. Dezbatarea pe câmpul de luptă al etimei ei se concentrează în jurul următoarelor

¹ Ca rodul unei treptate evoluții a etimei ei, cercetările mithraice au fost determinate de *opera omnia* și școala lui Franz Cumont, de spiritul organizatorului Marteen Vermaseren (fondator al seriei EPRO- *Études préliminaires aux religions orientales*) și de noua școală critică, reprezentată de Richard Gordon, Roger Beck, Robert Turcan, nu scut că o concluzie a activității inovatoare a savanților John Hinnells și Ugo Bianchi (având un impact enorm asupra cercetării prin ediția volumelor *Mithraic Studies* în 1975, *Mysteria Mithrae* din 1978 și *Studies in Mithraism* în 1990). Despre istoria cercetării și problemele actuale vezi: Gordon, R., *Franz Cumont and the doctrines of Mithraism*, în: Hinnells, J. (ed.), *Mithraic Studies I-II*, 1975, Manchester, pp. 213-248, Beck, R., *Mithraism since Franz Cumont*, în: *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, vol. II. 17,4, 1984, pp. 2003-2115, Beck, R., *Mithraism after “Mithraism since Franz Cumont*, în: Beck on Mithraism. Collected works with new Essays. 2004, pp. 3-31, László Levente- Nagy Levente- Szabó Ádám, *Mithras misztériumai I-II*. Kairosz Kiadó, 2005, Volumul I., pp. 91-93.

² Mithras, prin accentuarea caracterului său soteriologic și astrologic, a devenit un zeu recreat, „artificial” al internetului, a unor comunități mici, care printr-un sincretism specific al fenomenului de internet au născut un nou Mithras”, cel ezoteric.

³ Gordon, R., *Franz Cumont and the doctrines of Mithraism*, în Hinnells, J. (ed.), *Mithraic Studies I-II*. 1975, Manchester, pp. 213-248.

întrebări: care este diferența între mithraism și misterele mitraice?⁴ Există oare o continuitate între Mitra vedic, și Mithras roman?⁵ Cine este Mithras „roman”? Aceste întrebări – nescute încă din paginile cumontiene – sunt principale motoare, care propulsează știința de azi. Școala actuală are o mulțime de tendințe cu accent cumontian, postcumontian și „re-cumontian”⁶.

Literatura de specialitate actuală face o distincție hotărâtă între Mitra sanscrit, Mithra din Avesta, cappadocian și elenistic și Mithras roman. Legătura propriu-zisă dintre aceste forme divine apărute în surse primare reprezintă nodul gordian al cercetării.

Studiul de față nu are ca scop să prezinte istoria cercetării mithraice și principale probleme actuale, ci, în introducerea noastră analiză doar evoluția acestei entități religioase și condițiile apariției sale în Roma și în Imperiu.

Numele lui Mitra apare pentru prima dată într-un tratat hittito-mittanian, în care regele hittit Suppiluliuma I (1355-1320 î.Hr.) și Sattivazza, fiul marelui rege din Mittani, Tusratta, cad de acord asupra înființării unui stat-tampon pentru a împiedica înaintarea Imperiului Asirian. Acest acord este garantat de zeii Mitra, Varuna și Indra⁷. Radicalul numelui este „*min*”, a cărui sens s-a schimbat de la „prieten” din sanscrit în „*ocrotitor al contractelor și acordurilor*”⁸.

În Rigveda, unde numele lui apare de 200 de ori, Mitra asigură victoria binelui și ascensiunea noii generații de zei⁹. Este cel care îl ajută pe Varuna, prieten ocrotitor al fulgerului lui Indra, patronul ajutorului în esență. Ca entitate religioasă este greu de conturat, dar din texte vedice reiese, că Mitra este o ființă cu un aspect solar, un zeu al luminii și al puterii celeste¹⁰.

⁴ Termenul apare diferentiat începând cu școala cumontiană: mithraismul devine nu numai „fenomenul” cultului mithraic, ci efectul acestuia, integrând în termenii știința cercetării mithraice. Tema – ca și problematica istoriografiei – este dezbătută de Roger Beck în Mithraism. Encyclopedia Iranica-online, 2002; <http://www.iranica.com/newsite/index.isc?Article=http://www.iranica.com/newsite/articles/sup/Mithraism.html>

⁵ Problematika originii a devenit o temă prea dezbătută de știința actuală. Distribuția persianismului lui Mitra-Mithras este analizată din perspectiva diferitelorcoli: școala cumontiană (aparținând științei religiei wissowiene) vede în Mithras roman un zeu persan, evidențiind rolul important al maguseenilor în propagarea cultului. Școala postcumontiană critică această continuitate, analizând și separând aspecte ale zeului în epocile respective. Acum –după teoria lui Beck – știința iarăși înclină spre o tendință, de a face o paralelă îndepărtată între elemente persane și cultul roman.

⁶ Beck, R., *op. cit.*, 2004, pp. 10-33.

⁷ László Levente-Nagy Levente- Szabó Ádám, *op.cit.*, I. pp. 21-22; Turcan, Robert, *Culte orientale în lumea romană*. București, Editura Enciclopedică, 1998, p. 225.

⁸ Utrecht, Gonda, *Mitra in India*, In: Hinnells, R., *Mithraic Studies*, 1975, pp. 40-52., Bianchi, Ugo, *The second International Congress of Mithraic Studies, Tehran, 1975*, In: JMS I/1., 1976, pp. 78-79.

⁹ Beck, R: *Georges Dumézil, The Vedic Mitra- a résumé of theses and references*, In: JMS, I/1, 1976, pp. 28-29.

¹⁰ László Levente- Nagy-Szabó, *op.cit.*, I, pp. 22-23.

Dacă Varuna reprezintă puterea supremă, esența divină a ordinii, „cel invincibil”, atunci Mitra este o ființă cu însuși iri pozitive, balanță între marile puteri divine, mesager și „contract” între lumea oamenilor și cea divină. Cel de-al 59-lea imn din Rigveda (cartea III) amintește despre ofranda dedicată lui Mitra și lupta cu puterile naturii¹¹.

Numele lui apare și în Avesta cu funcții incerte și cu *epiteton ornans* multiplicat¹².

Mitra vedică și cel avestic - având aceeași apartenență mitologică - totuși, se diferențiază. Mithra din Avesta devine distrugătorul daivelor.

Acest portret al lui Mithra devine cunoscut în lumea Ahemenizilor, prezentat pentru prima dată și de istoriografia greacă.¹³ Se observă o diferență imensă între religia persană și interpretarea ei de către autorii greci. Această interpretare și efectul său asupra evoluției unui zeu (în cazul nostru, Mithra) este încă superficial cercetată. Rolul interpretării autorilor antici și efectul acesteia probabil determină schimbarea naturii zeului, reflectată și de iconografie și de atribute tot mai variabile. Încorporat de dualismul zoroastrian, Mithra devine un nou zeu al unei epoci schimbate, atestat nu ca o ființă secundară și „fiu” al celor doi zei supremi, ci ca singurul fiu și „opus magnum” al lui Ahuramazda, „*demn de ofrande*”¹⁴. „*Mithra cel ocrotitor*” al marilor regi persani este fiul și moștenitorul zeului suprem, treptat intrând într-o simbioză unică cu funcția regală, mai târziu cu regele însuși¹⁵. Din această epocă cunoaștem surse literare care menționează sărbătoarea Mithracana. Era o sărbătoare din luna Bagajadis, comemorând echinocliul. Cel de-a paisprezecea zi a lunii devenea „ziua regelui”. Mithra lui Zoroastru - o entitate greu de definit - este un fel de mediator și sol între zeii dualismului persan, puterea și funcțiile sale fiind însă mai puțin accentuate și evidențiate față de Mitra din Rigveda și Avesta¹⁶.

În biografiile elenistice ale lui Alexandru Macedon, zeul deja apare definitiv cu atribute solare¹⁷. Asocierea zeului cu Soarele a fost un act politico-teologic, care a garantat totodată

¹¹ Nu există o descriere amplă despre natura ofrandei sau a sacrificiilor. Din textele sanscrite reiese în atmosferă imnă a ritualului și motivul ofrandei de foc.

¹² Mihr Nijajis - Mithra al pământului largi, puternic, drept, alert, vitează și de „privirea de aur” - László Levente-Nagy-Szabó: *op.cit.*, I, pp. 27-28.

¹³ Herodot, *Istorie*, I, 131, Strabon, *Geographia*, XV. 3,13. Identificarea lui Mithra cu Afrodita Urania este consecință a unei interpretări specifice grecești, însă datorată unei neînțelegeri.

¹⁴ László Levente-Nagy-Szabó Ádám, *op.cit.*, I, p. 121.

¹⁵ Începând cu Artaxerxes II (404-358 î.Hr.) Mithra treptat se înalță din triada supremă, devenind patronul și chiar personajul regal (*idem*, pp. 58-61).

¹⁶ Ghirschman, R., *Az ókori Irán- médek, perzsák, pártusok*. Budapest, 1981, pp. 136-145.

¹⁷ Curtius Rufus scrie în opera sa intitulată „Istoria lui Alexandru Macedon: „*El (adică Dareios) ruga pentru zeul solar, Mithres, sfântului și eternei foc.*”, în László Levente-Nagy-Szabó Ádám, *op.cit.*, I, p. 64.

puterea supremă, despotică a regelui, devenind astfel un *alter ego* al Soarelui. Acest paralel între despotism și cultul solar devine o tradiție importantă în evoluția formei de guvernământ în drumul zeului elenistic nou apărut:¹⁸.

1.2. Etapa elenistică

În secolul IV-III î.Hr. avem în fața un proces, în preajma căruia putem distinge prin surse scrise, iconografice și arheologice doi zei deja separați: Mithra venerat în continuare de persanii zoroastrieni și, zeul nou, „elenistic” cu nume și caracteristici iconografice persane, dar cu un „conținut” religios diferit. Acesta rămăsese de fapt „persan” doar în numele său¹⁹. Elenismul începea să-și deschidă porțile spre zeii tuturor popoarelor. Apariția cultelor de mistere este rodul acelei atmosfere intense și noi, care se manifesta în plan politic, cultural și economic sub egida fenomenului elenistic.

Viața cosmopolită creează o lume, unde vechii zei locali sunt înlocuiți de zei care mor, învie și aduc mântuire spirituală, morală pentru oameni înșiși, fenomen nou în această simbioză culturală²⁰. Apariția cultelor de mistere reprezintă un pas important în evoluția spirituală antică, exprimând necesitatea de profunzime, înținerire. Cultele de mistere – prin „culoarea și zgomotul” lumii în schimbare deschide într-un fel societatea elenistică, totodată, însă, inițierea face din membrii acestei comunități una închisă, „selectată”.

Acest fenomen formează un nou zeu din Mithra zoroastrian. Acesta se naște în epoca elenistică, răspândit în regate din Asia Mică și Caucaz: Pontos, Armenia, Cappadocia, Cilicia. Cea mai semnificativă, însă, este „reforma religioasă” din regatul Commagene²¹, unde se conturează niște tendințe care vor apărea – ca tradiție iconografică și conținut – în Mithras roman. Din epoca lui Mithradates Kallinikos I (100-69 î. Hr.) și fiul său Antiokhos Epiphanes (69-34 î. Hr.) cunoaștem o mulțime de sanctuare și reprezentări, unde este deja conturat Mithras

¹⁸ Widengren, G., *Die Religionen Irans*. Kohlhammer W. Verlag. Stuttgart, 1965, p. 223. Sincretismul cu Samas este interpretat de mulți cercetători – inclusiv de Franz Cumont – ca moștenirea elementelor vedice, a zeului Mitra, și nu ca un cult solar adevărat. Vezi: Cumont, Franz, *The mysteries of Mithra*. Dover Pub. NY. 1956, p. 10.

¹⁹ Turcan, R., *op.cit.*, p. 230.

²⁰ Fenomen prezentat de texte religioase, literatură și iconografie. In: *Idem* 232. p., Cumont, Franz, *Oriental Religions in Roman Paganism*, 1911, reprint 1956, Dover pub. New York, p. 24.

²¹ apare ca un zeu sincretist împreună cu Helios, Apollo și Hermes (atribute solare și de mediator), László Levente- Nagy Levente- Szabó Ádám, *op.cit.*, I, p.73., Merkelbach, R., *Mithras*, Hain, 1984, pp. 50-59.

roman²². Zeul personal și protector al regilor commageni, , a rămas „persan” în nume, vestimentație și rolul său de apărător, așa cum și magii în ceremonii pot strează formal esența lui Mitra persan²³. În conținutul religios și spiritual însuși – pe baza surselor scrise și după analogii iconografice – putem afirma, că suntem martori la nașterea unui nou zeu. Oricare ar fi itinerariul, rolul și funcția lui elenistică și oricât de neelucidată a devenit nodul gordian al teoriei cu privire la această temă, este sigur că acel „limbaj al simbolurilor” definit de Roger Beck,²⁴ care va determina și forma pe Mithras roman, se naște în lumea interculturală și colorată a regatelor elenistice²⁵.

1.3. Etapa romană

„*Mithras roman*” este un termen modern. Zeul este cunoscut din mulțimea surselor arheologice – altare, inscripții, reliefuri, reprezentări murale – și din surse literare antice. Interpretarea acestor surse este însuși mult mai complexă și a dus la nașterea unei noi discipline, așa cum numim „studii mithraice”. De când, după ce criterii și unde putem vorbi despre un Mithras roman sunt întrebări care nu au un răspuns precis. Termenul Mithras – apărut în surse în mai multe ipostaze – cel mai frecvent apare ca „*Deus Sol invictus Mithras*”²⁶. Acest Mithras apare în timpul Principatului, iar surse arheologice din întregul imperiu indică un concept semantic, general, universal, gata format, cu nuanțe și diferențe foarte mici. Evoluția, care precede acest fenomen, este greu de conturat, fiind tema principală a disputei. Începând cu Franz Cumont s-au născut o mulțime de teorii cum, când și unde se formează Mithras, zeul roman, cunoscut foarte bine după iconografia faimoasă de pe reliefurile tauroctonice.

Evoluția de la din Commagene până la Mithras roman este greu de surprins. Fără analiza deficiențelor teoretice în această temă, cel mai logic este discutarea acelor surse literare

²² Adyaman, Samosata, Selik, Ancoz, Caputlu Agac Küllük, Kilafik Hüyük, Nemrut Dag, Karakus-Sesönk (se pot adăuga și alte exemple).

²³ László Levente- Nagy Levente- Szabó Ádám, *op.cit.*, I, p. 71,

²⁴ Beck, R., *Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire*, Oxford, University Press, 2006, pp. 20-22.

²⁵ Teoria lui David Ulansey, care susține că Mithras roman, reprezentat în scena tauroctoniei este de fapt Perseu din mitologia greacă nu este de acceptat (savantul american argumentează că constelația Perseus se află în Nord-Estul constelației zodiacale Taurus, în aceeași poziție cu Mithras, care ucide taurul. Procesul care prezintă cum a devenit Perseu în Mithras este însuși dificil de reconstituit și de acceptat. Vezi Tóth István, *Mithras, a misztériumok istene?*, în *Mithras Pannonicus*. Esszék. Specimina Nova Universitatis Quinqueecclesiensis 17. Bp.-Pécs, 2003, pp. 45-56.

²⁶ Despre relația lui Mithras și Sol Invictus, și problematica între aceste aspecte solare vezi: , Silviu, *Cultul lui Sol Invictus în Dacia*, In: Sargetia XI-XII, Deva, 1974-75.

foarte scurte și laconice care se referă la o epocă, când Mithras intră, treptat, în panteonul roman. Este o epocă când se schimbă mentalitatea omului roman, se schimbă radical conceptul omului roman despre zei, despre viața de dincolo de moarte, pe fondul unei schimbări a societății. Roma devine un imperiu, Marea Mediterană devine *Mare Nostrum Internum* iar integrarea Orientului va schimba radical Roma și oamenii lui.

„Oronteles-a revârsat în Tibru”²⁷ - afirmă cu cinism și ironie amar poetul Iuvenalis. Generația lui vede un fel de amenințare pentru cultura și civilizația orientală. Este radical diferit, ceva foarte nou și colorat. Acest val de schimbare se afirmă și în religia romană²⁸.

Definiția conceptelor de „orient” și „oriental” este mult mai larg decât un fenomen geografic. După Franz Cumont istoria religiei folosește aceste cuvinte cu conotații sociale, de mentalitate, de civilizație²⁹. În această „orientalizare”, prin contactul direct al Romei cu Orientul, se formează Mithras.

Principale surse despre apariția și răspândirea lui Mithras sunt: Plutarh (*Via a lui Pompeius*, 24,7), Pliniu (*Historia Naturalis* XXX 16-17.), Cassius Dio (*Istoria Romei*, LXIII 5,2), Iuvenal (*Satire*, VII, 82), și cel mai important fiind Porphyrios (*Grota Nimfelor*, 6).

Mithras apare în opera lui Plutarh (*Via a lui Pompeius*, 24,7) ca un zeu venerat deja în timpul triumviratului (60 î. Hr.). Textul amintește o ceremonie „ciudată”, unde pirații din Cilicia îl venerază pe Mithras pe muntele Olympos din Lykia, loc ocupat de Roma în timpul lui Pompeius.

Astfel acei credincioși a lui Mithras din Cilicia și Commagene au devenit locuitorii unui imperiu deschis. Apariția lui Mithras în Roma ar fi logic după acest act politic³⁰.

Următoarele surse – din punct de vedere cronologic - este din timpul lui Nero, după o sută douăzeci de ani de la evenimentul menționat de Plutarh. După Pliniu cel Bătrân (*Historia Naturalis*, XXX 17) regele Tiridates al Armeniei, de descendență arsacidă, ar fi fost însoțit de

²⁷ Turcan, R., *op.cit.*, p. 151., Cumont, F., *op. cit.*, 1911, pp. 22-23.

²⁸ Religia romană, interpretată ca o credință pesimistă („etruscă”), mai mult ritual decât dogmatic se bazează pe „vocabulary” religios pe „cuvânt”. Acei „*dieux citoyens*” - zei între oameni - odată cu schimbările politico-sociale au devenit „*deja caraghioși și pentru copii*” (Cumont, F., *op.cit.* 1911, p. 37.). Köves Thomas-Zulauf, *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*, Telos, Bp., 1995, p.10; Kerényi Károly, *Mitologia? Bp.* Szépirodalmi Kiadó, 1988, pp. 18-19, Meslin, M., *Știința religiilor*, 1993, p. 27.

²⁹ Cumont, F., *op. cit.* 1911, p. 23.

³⁰ Roger Beck susține, că integrarea regatului și a familiei regale din Commagene în Imperiul Roman reprezintă momentul de naștere al lui Mithras roman. Apariția noului zeu nu are o legătură directă cu Asia Mică și cu zona elenistică, patria cultelor de mistere. Este mai degrabă un act inovator al unor comunități mici, care cunoșteau bine cultele de mistere, Mithra persan dar și cea ce a devenit din el în Commagene sub numele de ...

Magi i l-ar fi „ini iat” pe Nero în banchetele lor (*magicis etiam censis eum initiauerat*)³¹. Nero este numit „Mithra” de regele Tiridates, un gest i o tradi ie tipic a regilor ahemenizi i a celor din Commagene. Practic această surs literar men ioneaz apari ia unui zeu nou solar în panteonul oficial roman. Îns care zeu: Mithras roman, cunoscut de pe reliefuri mari i din inscrip ii dacice sau înc putem vorbi de elenistic, în ampl formare sincretist ?

Primele surse arheologice despre Mithras roman provin din perioada post-neronian din Neapolis, Capua, Mogontiacum, Novae, Pons Aeni, Carnuntum, Ostia, Roma, Poetovio etc ³². Faptul, c în Pompei (distrus în anul 79. d. Hr.) nu g sim nici o surs mithraic , ajut foarte mult pentru stabilirea itinerariului i a cronologiei r spândirii.

Prima atestare a tauroctoniei dateaz din epoca lui Tiberius, un relief dedicat de Claudius Livianus, sclav al împ ratului. Aici deja apare iconografia standard, cu elemente precizate i bine cunoscute din alte analogii din epoci ulterioare. Mithras este îmbr cat în vestimenta ia persan , în stil elenistic, cu fa idealizat , apollinic . O alt surs important tot din această epoc sunt poemele lui Statius, care vorbe te despre Mithras, zeul din „*stâncile din grota persan* ”. De aici vine i asocierea lui Mithras cu Perseu în teoria lui Ulansey³³.

Dup epoca lui Tiberius, itinerariul zeului este deja reconstituibil i apar primele opere literare – azi pierdute - despre cult (Pallas: *Peri tu Mithra* i Eubulos: *Peri ton tu Mithra mysterion*)³⁴.

Exist îns un interval de timp relativ scurt - între 60. î.Hr i 60 d.Hr.- când Mithras devine un zeu roman, cu un aspect iconografic bine precizat (cea ce indic i o ceremonie închis i bine conturat), universal, aproape schematic în întreg Imperiul. Mithras este un rod al unei *interpretatio Romana*, totu i, prezen a accentuat a elementelor persane indic sa distingem acest cult „oriental” din marea familie a cultelor orientale. Cultul lui Mithras, prin elemente persane i elenistice (grota, iconografia zeului, denumirea gradelor ini iatice, latura astral i soteriologic) i prin caracteristici unice (o arhitectur sacral unic , exclusivitatea b rba iilor în cult) se distingea de alte culte orientale.

Aceast perioad incert în evolu ia cultului este analizat din perspectiva mai multor teorii. Teoria lui Cumont - care acord un rol major al magilor i mercenarilor orientali i

³¹ Turcan, R., *op. cit.*, p. 234.

³² *Ibidem*, pp. 234-236.

³³ Tóth I., *op.cit.*, 2003, p. 10.

³⁴ László Levente- Nagy Levente- Szabó Ádám, *op.cit.*, I, p. 71,

persani - a fost mult dezbătut și criticat în anii '60. Teoria revoluționară a lui Insler, prezentat în 1975 la conferința internațională de la Teheran, rezolva doar parțial întrebările principale ale acestui domeniu de cercetare³⁵. Acest fenomen a fost interpretat astfel de mulți cercetători ca un act al unui singur om, și nu a unui proces îndelungat, sincretic³⁶. Această teorie pare confirmată de Firmicus Maternus (*De errore profanarum religionum* 5,2), unde auctorul antic menționează un „profet”³⁷.

Prima epocă a cultului mithraic este plină de incertitudine. Sursele epigrafice din întregul Imperiu susțin aceleași idei: o teologie gata formată și obiecte figurate specifice (importante la Cautès și Cautopates în cultul mithraic). Acest fapt arată, că la sfârșitul secolului I - începutul secolului II d. Hr., cultul lui Mithras cântărea forma sa finală. Sursele arheologice arată că apogeul cultului este în secolul II-III d. Hr.³⁸ Nu există nici o provincie romană unde cultul lui s-a nu apară în perioada respectivă³⁹. Cum devine cultul lui Mithras - cult „creat artificial” sau format prin elenizarea și romanizarea rădăcinilor îndepărtate ale magilor - atât de popular și răspândit? Răspunsul și secretul succesului său îl găsim în *interpretatio Romana*, în sincretismul religios. Un fenomen, care zguduie și formează radical lumea spirituală și religioasă a omului roman. Zeii lor se adaptează de noile situații și structuri socio-politice. Sincretismul este o forță activă, dinamică, un „instrument”, care asistă la nașterea unui Imperiu multi-etnic și multicultural. Sorin Nemeti caracterizează acest fenomen astfel: *“Normele, valorile, categoriile psihologice ale celuilalt sunt citite în cheie personal, sunt interpretate după propria grilă pentru a fi în elese. [...] Sincretismul religios s-a născut în sanctuare, fana, locuri de cult frecventate de o populație de culturi și limbi diferite, s-a născut în cotidian, în procesul efectiv de interacțiune a culturilor”*⁴⁰.

³⁵ Insler era dintr-o primă, care interpreta scena tauroctoniei ca semne zodiacale a verii, altarul central devenind astfel o „hartă” cosmică și temporală a unui „eveniment” real sau mitologic în interpretarea ulterioară. Vezi: Beck, R., *op.cit.*, 2002, p. 4.

³⁶ S. Wikander, R. Merkelbach, Toth Istvan, Szabó Ádám. Toth I., *op.cit.*, p. 5. și László Levente- Nagy Levente- Szabó Ádám, *op.cit.*, I, pp. 91-120, Mithras apare la ei ca un personaj tipic al interculturalității romane, care cunoștea foarte bine cultul elenistic al lui , sau probabil și al lui Mithra persan. A devenit un fondator al unui nou cult într-un loc multicultural, ca Roma (R. Merkelbach), Ostia sau Poetovio (Toth I.). Această teorie este încă dezbătută.

³⁷ *Ibidem*, p. 194.

³⁸ Există peste o sută cincizeci de inscripții și surse arheologice databile din Imperiul Roman, primele fiind din regatul Commagene între 69-34. î. Hr. Majoritatea surselor databile sunt din secolul III. d. Hr. (52 de exemple între 200-284 d.Hr.).

³⁹ Totuși, există o mare diversitate cantitativă între provincii. Vezi: Figura I

⁴⁰ Nemeti, Sorin, *Sincretismul religios în Dacia romană*, Presa Universitară Clujeană, Cluj, 2005, p. 67.

Mithras – chiar dac difer de ceilalți zei al misterelor ⁴¹ prin *interpretatio Romana*, se integrează treptat în ideologia solar romană, care câștigă tot mai mult teren prin derapajele despotice ale împăraților din secolul II-III d. Hr. Sincretismul specific și greu de înțeles al lui Mithras cu Sol este o temă mult dezbătută de literatură ⁴². Interpretarea teoretică și teologică fiind dificil de înțeles în lipsa surselor scrise, onomastica lui Mithras și evoluția acestuia oferă o nouă soluție pentru reconstruirea acestei fuziuni divine (*Figura IV*). Onomastica lui Mithras, ca o opțiune de cercetare a evoluției și a itinerarului este o metodă practică în literatura de specialitate, mai ales în provinciile puternic romanizate, cu un număr mare de inscripții epigrafice (cele două Pannonii, Germanii) ⁴³. Sol Invictus Mithras, la sfârșitul secolului III și începutul secolului IV d. Hr. devine un zeu sincretist, o entitate nouă în panteonul roman.

Pe plan imperial (dar nu și provincial) putem atesta ușa evoluției și fuziunea lui Mithras cu Sol, puterea divină a Imperiului Roman. În 307 d. Hr. la Carnuntum, Mithras Deus Sol Invictus este proclamat de Diocetian ca „*fautor imperii sui*” ⁴⁴, devenind astfel zeul ocrotitor al întregului Imperiu.

Declinul cultului începe odată cu „apusul lui Sol”, cu desființarea Imperiului Roman și cu răspândirea largă a creștinismului, care a văzut în aceste sanctuare „*vere castra tenebrarum*”, fortăreți sinistre ⁴⁵. După 303 d. Hr. cunoaștem 30 de surse mithraice databile din întreaga Imperiu, ultimele fiind din anii 387 și 400 (CIMRM 420 și CIMRM 113 din Oea, Tripolitania respectiv din regiunea IX. a Orașului Roma). În această epocă sunt devastate majoritatea sanctuarelor mithraice, atestat nu numai prin surse literare, dar și arheologic (majoritatea edificiilor de cult fiind arse și furate).

Cum și când a devenit Mithras un zeu atât de important în epoca Principatului nu știm. Este cert, însă, că apariția și popularitatea lui se integrează ușor în epoca respectivă, unde societatea multiethnică și interculturală este marcată de schimbări religioase, ale conceptelor și sentimentelor religioase, adaptându-se la un zeu persan, sau unul elenistic într-o manieră unică, „romană”. Astfel Mithras al Imperiului și al provinciilor romane (inclusiv teritoriul

⁴¹ Ne fiind un *deo in vicenda*, care moare și învie, ci unul *invictus*, care precede moartea sa prin victorie și creație permanentă. Turcan, R., *op.cit.*, László Levente- Nagy Levente- Szabó Ádám, *op.cit.*, I, p. 77.

⁴² Nemeti, S., *op.cit.*, p. 309-316.

⁴³ *Ibidem*, p.315, Tóth, I., *op.cit.*, 2003, p. 86.

⁴⁴ CIMRM 1698

⁴⁵ Clauss, M., *The Roman Cult of Mithras: the God and his mysteries*, Edinburgh University Press, 2000, p. 44.

Daciei) nu este un zeu persan, așa cum literatura de specialitate deseori folosește⁴⁶, ci un zeu roman, cu un trecut lung și incert.

2) Tema cercetării: *mithraeum*, ca spațiu architectural și sacral

Prezența sacralului în viața cotidiană a omului antic este greu de reconstruit. Nu este mai ușor nici în cazul cultului mithraic, care – chiar dacă are un aspect general și schematic în întreaga Imperiu Roman - fiind un cult de mistere, esența religioasă, „sacralul” rămâne ascuns pentru noi. Lipsa surselor prime, a textelor sacre adâncește incertitudinea în acest domeniu.

Din totalitatea surselor pstrate (surse scrise - epigrafice, papirologice și cele materiale: *mithraeum*-ul, și totalitatea obiectelor provenite din sanctuare mithraice) putem detecta într-un mod rudimentar viața spirituală și „teologia”, esența teoretică a acestui cult.

Pentru a analiza cultul mithraic și a-i determina specificul, este esențială interpretarea acestuia în contextul istoric. Cultul mithraic are câteva trăsături specifice, care îl distinge de celelalte culte orientale. Acestea sunt: altar central cu o iconografie fixă (cea ce indică o teologie bine conturată și precis definită), monumente statutare și obiecte mici, specifice (ceea ce indică o ceremonie unică) și nu în ultimul rând un sanctuar cu un plan riguros conceput, cu trăsături specifice aplicate în întreaga Imperiu, diferit radical de alte temple și sanctuare antice, fie ele romane, grecești sau orientale. Mithraeumul, ca spațiu architectural cu forma sa specifică și unică, împreună cu elemente cultice menționate mai sus devine totodată un spațiu sacral neobișnuit. Astfel sanctuarul mithraic nu este doar un spațiu architectural care servește cultul, nu este doar un element secundar în cult, lăcașul zeului sau doar un spațiu intermediar între lumea umană, efemeră și cea divină, eternă și înfrumusețată de acel „limbaj al simbolurilor” – așa cum interpretez Roger Beck mithraeumul - acest spațiu architectural și sacral trebuie interpretat împreună cu totalitatea surselor provenite din el. Mithraeumul este el însuși o sursă a cercetării religioase. Acest spațiu - având o formă unică, radical diferită - devine o parte integrantă a surselor referitoare la cult.

Conceptul principal al lucrării urmărește această teorie nouă a lui Roger Beck⁴⁷, care analizează mithraeumul integral, împreună cu materialul arheologic interpretând sursele

⁴⁶ Pintilie, Mariana, *Mithraea în Dacia*, în EN, IX-X, 1999-2000, p. 231.

⁴⁷ Conceptul nou al lui Roger Beck (Beck, R., *op. cit.*, 2006, pp. 10-15.)

arheologice prin prisma surselor scrise. Mithraeumul, ca spațiu architectural și sacral, devine astfel un singur termen.

Scopul lucrării noastre este analiza materialului arheologic din această nouă perspectivă, analizându-l integral, și nu doar separat, scos din contextul său istorico-religios, teologic.

Încercăm totodată – neavând scopul de a face o definiție axiomatică și îngustă – conturarea termenului de „mithraeum”: care sunt trăsăturile unui sanctuar, sau sit arheologic cu caracter mithraic. Prin analiza structurii sanctuarelor mithraice și a surselor materiale din Sarmizegetusa, vom încerca să răspundem la întrebarea: „ce este un mithraeum?” Prin prisma acestei definiții vom discuta încercările de reconstituire a sanctuarelor mithraice din Dacia cu analogii din întreaga Imperiu.

Neexistând abordări de acest gen, lucrarea noastră deschide noi porți în cercetare, fiind totodată și prima lucrare despre *mithraea* în Dacia romană care prezintă această sursă arheo-religioasă integral, împreună cu alte elemente ale cultului, și nu separat, prin metodele simplificatoare ale cercetării arheologice. Analiza surselor mithraice în context și tipologizarea sanctuarelor este o temă rar apărută în domeniul vast al cercetării mithraice.

II. MITHREA ÎN DACIA ROMANĂ

1) Via religioasă în Dacia romană - printrunderea cultului mithraic

Teritoriul Daciei devine o parte integrală a Imperiului Roman după cel de-al doilea război daco-roman din 106. d. Hr.⁴⁸. A „deveni” o provincie romană implică nu numai schimbarea administrativă, economică dar și transformarea aspectului social și etnic. Colonizarea Daciei prin populații *ex toto Orbe Romano* (Eutropius, VIII. 6. 2) a condus la transformarea „oglinzii sociale” în care se reflectă și viața spirituală a unui teritoriu. Dacia romană reprezintă deci nu numai o parte administrativă și militară dintr-un imperiu vast, dar și un „fenomen” socio-

⁴⁸ Despre cucerirea Daciei vezi: Cizek, E. *Epoca lui Traian*. București, 1980, pp. 258-264 și Piso, I., *Fasti provinciae Daciae I. Die senatorischen Amsträger*, Bonn, 1993, pp. 1-9.

spiritual, unde civilizația romană capătă noi forme. Viața spirituală și religioasă trebuie analizată în acest context.

Popoare colonizate din toate teritoriile romane⁴⁹, aflate pe diferite trepte ale romanizării, au devenit mesagerii zeilor. Viața religioasă din Dacia romană – cu toate sursele sale – este mărtimea unei populații, colonizate și autohtone⁵⁰, în profunzime romanizate. Astfel panteonul Daciei romane este un produs al sincretismului, a acelei *interpretatio Romanae* sau a celei autohtone (așa-numita *interpretatio Dacica*⁵¹), o parte integrală, dar totodată specifică a unei civilizații, al cărei succes rezidă în deschiderea porților spre panteonurile provinciale, într-o mentalitate specifică multiculturalismului „instituționalizat”. Viața religioasă înseamnă deci nu numai enumerarea tuturor surselor scrise și arheologice în acest domeniu, dar și analiza și interpretarea acestora integral, în contextul istoric, cu toate aspectele sale (viața spirituală a omului cotidian, religia oficială, cultele și relațiile dintre acestea, momente și surse religioase și spirituale importante în viața unui om antic). Un astfel de lucrare de sinteză reprezintă o absență imensă în literatura de specialitate⁵².

Panteonul Daciei romane reflectă fidel istoria religiei romane (fig. II). Toate sursele epigrafice, materiale și figurate reflectă viața spirituală a comunităților colonizate după 106. Totuși, fiind o provincie puternic militarizată, în care constant a trupelor (legionare și auxiliare), poziția geografică foarte benefică (importantă a Dunării) și proporția, probabil mică, a autohtonilor în viața religioasă oficială, sursele arată un panteon specific. Astfel panteonul Daciei romane reflectă circulația și mișcarea trupelor, a grupurilor comerciale importante și totodată ajută în reconstruirea hărții etnice.

Cultecele mai elocvente în oglinda surselor sunt cele greco-romane. Fcând parte din panteonul „oficial” și cel mai vechi al romanilor, propagarea și cultul lor este evident foarte

⁴⁹ Modul în care s-a schimbat populația Daciei, distribuția etnică și socială a noilor sosiți este greu de atestat. Cert este că cei mai mulți provin din zone apropiate (Noricum, Pannonia, Dalmatia), dar din materialul epigrafic reiese și prezența semnificativă a popoarelor orientale, de pătate (mauri, sirieni). Vezi: Nemeti, Sorin, *op.cit.*, pp. 79-80., Bodor András, *Contribuții la problema cuceririi Daciei*, în *ActaMN*, 1, 1964, pp. 137-160., Husar, Adrian, *Din istoria Daciei romane*, Cluj-Napoca, 2002, pp. 195-203; Gudea, N. *Despre importanța colonizării în Dacia*, în *SCIVA* 30, 1979, pp. 393-398.

⁵⁰ Proporția dintre cele două grupuri nu prea se cunoaște. Husar, Adrian, *op.cit.*, pp. 170-194 și 220-224. Paki, Adela, *Populația din Dacia de nord în lumina izvoarelor epigrafice*, Cluj-Napoca, 1998.

⁵¹ Despre termen și evoluția sa în domeniu vezi: Nemeti, Sorin, *op.cit.*, pp. 185-200. Un interesant exemplu al acestei *interpretatio Dacica* este iconografia Cavalerilor Danubieni. *Idem*, pp. 200-216.

⁵² Literatura despre viața religioasă a Daciei romane vezi în: Brbulescu, M., *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, Tribuna, 2003, pp. 40-46.

r spândit i în noua provincie. Era un act de „colonizare” religioas , ace ti zei fiind cel mai u or „interpreta i” i în ele i de oameni ⁵³.

În Dacia roman sunt atestate într-o propor ie mare sursele cultelor „orientale”. Termenul – introdus de Franz Cumont - folosit foarte u or i larg i în literatura de specialitate român ⁵⁴ - este mai complex. În primul rând „oriental” reflect originea, punctul de plecare geografic a cultului (nu neap rat îns i a purt torului). În al doilea rând îns reflect con inutul, teologia i originea spiritual comun între culturile condiderate în general ca fiind orientale. Este îns o tem deschis dac putem cerceta aceste culte sub acela i termen.

În Dacia cultele orientale sunt, probabil, aduse de trupele orientale, dar i de mercenari. Un val important de colonizare se produce în timpul înp ratului Septimius Severus. Este un fenomen general în zona danubian datorit r zboaielor marcomanice. Fat de popula ia care a sosit la cucerirea provinciei, acest nou val este compus majoritar din grupuri orientale ⁵⁵.

Onomastica Daciei romane i panteonul provinciei prezint aceea i aspect: 70-75% din numele atestate sunt de origine latin i 16% de origine greco-oriental ⁵⁶. (*fig. III*).

În asemenea condi ii apari ia i r spândirea cultului mithraic este de în eles i inevitabil .

Cultul lui Mithras în timpul cuceririi Daciei era deja format (analogii din Imperiu i surse scrise confirm acest fapt) iar majoritatea purt torilor de civiliza ie roman au sosit în aceast scurt perioad (107-117 d.Hr.). Nu este, deci, imposibil, ca primele urme al cultului s fi ap rut înc în timpul lui Traian. Din sursele epigrafice, arheologice i figurative nu putem stabili – nici local în ora ele provinciale, nici în general - o cronologie exact , care ar ajut în reconstruirea itinerariului cultului mithraic în provincia Dacia. Materialul epigrafic cotureaz doar par ial i foarte inexact perioada când cultul lui Mithras apare i r spânde te în provincie. În conturarea perioadei ajut onomastica i diferite date din sursele epigrafice, (*fig. XXXV*) locul sanctuarelor, contextul archeologic⁵⁷ i câteodat analogii externe sau surse literare ⁵⁸.

În compara ie cu materialul archeologic al celorlaltor culte, unde putem distinge o varietate provincial important , sursele mithraice din Dacia au un aspect foarte asem n tor celorlalte

⁵³ Lucian afirm c panteonul greco-roman este cel mai u or de în eles i – evident - pentru el, cel mai u or de ironizat.

⁵⁴ Sanie, Silviu, *Culte orientale în Dacia roman* , Colecia Bibliotheca Orientalis, Bucure ti, 1981, 312 p.

⁵⁵ Mócsy András, *Pannónia a korai császárság idején*, Budapest, 1974, pp. 52-56.

⁵⁶ Russu, I.I., *L'onomastique de la Dacie romaine*, în *L'onomastique latine*, Paris, 1977, pp. 353-363.

⁵⁷ În cazul mithraeumului din Sarmizegetusa, de exemplu, se presupune c existase înainte de r zboaiele marcomanice, deoarece prima sa incediere s-a produs, probabil, în timpul acestor evenimente, când întreaga zon *extra muros* a fost devastat . Pitilie, Mariana, *op.cit.*, p. 235.

⁵⁸ Încerc rile de datare a iconografiei altarului central.

provincii. Acest datorită teologiei comune și a iconografiei stricte. Totuși, prin iconografia și aspectul altarelor și prezența unor personaje mult dezvoltate⁵⁹, Dacia devine un loc special în căutarea originii acestui nou cult.

Literatura de specialitate afirmă, că după perioadă de formare a cultului, acesta a cărei reconstituire este aproape imposibilă, în a doua parte a secolului II și începutul secolului III, cultul atinge apogeul său. Acest fenomen este confirmat și de mulțimea surselor din perioada respectivă. În această perioadă se finalizează evoluția „teologică” a lui Mithras, se naște adevăratul zeu roman, Sol Invictus Mithras (*fig. IV*). Apelativele lui Mithras în Dacia romană ajută parțial în reconstruirea cronologiei și evoluției cultului în provincie. Prin analogii putem afirma, că Mithras, Deus Nabarzes, Deus Mithras și Invictus Mithras reprezintă treapta inițială a cultului, iar Sol Invictus Mithras – numele cel mai răspândit în Dacia – reprezintă apogeul cultului (secolul II-III d.Hr.). Marea popularitate a zeului Sol printre apelativele zeului Mithras este o temă încă dezvoltată și complexă (Deus Sol și Deus Sol Invictus fiind interpretat de multe ori ca Sol, și nu ca Mithras⁶⁰).

Cultul mithraic apare în fiecare oraș important al provinciei, însă confirmarea existenței unei comunități mithraice sau a unui sanctuar este mult mai dificilă. Comunitățile mithraice se disting după structura lor etnică, numărul practicanților și după proveniența socială a acestora (*fig. XXXV*). Astfel distingem comunități militare și civile. Sanctuarele mithraice de asemenea sunt de mai multe feluri, despre care vom vorbi detaliat în următoarele capitole.

Cultul lui Mithras reprezintă un capitol importat în viața spirituală a Daciei. Fiind o provincie puternic militarizată și având o poziție geografică importantă – un loc de întâlnire a Imperiului Roman cu Barbaricum-ul Mithras și cultele de mistere s-au răspândit foarte ușor și rapid, datorită societății multietnice și multiculturale.

⁵⁹ După mai multe teorii, cultul zeului roman Mithras se formează în provinciile danubiene (Wikander, Tóth, Merkelbach). Dacia are un rol semnificativ conform acestor teorii (Fig. I). Personajul principal, care a stârnit discuții, este L. Flavius Hermadion, un *libertus*, care, după mulțimea inscripțiilor, se pare că a fost un „apostol” (Toth I., *op.cit.*, 2003, pp. 28-29.) al cultului mithraic nu numai în Roma și Poetovio, dar și în Dacia (CIMRM 2146 și 2153). Un personaj asemănător este M. Valerius Maximianus, al cărui nume însoțit de Mithras apare în Lambaesis (CIMRM 137) și Apulum (CIMRM 1950).

⁶⁰ Sanie, S., *op. cit.*, 1974-75, p. 337

2) Mithrea în Dacia – prezentare general

2.1. Istoricul cercetării

Materialul arheologic foarte bogat al cultului mithraic subliniază prezența și răspândirea largă a acestui fenomen religios.

Tema este cercetată încă din secolul XIX, aproape constant până în zilele noastre, dar foarte variabil cantitativ și calitativ.

Primele urme ale cultului sunt descoperite în anul 1837 la Slăveni⁶¹. Localnicii au descoperit două altare votive cu inscripții. Această descoperire din punct de vedere se cunoștea doar din rândurile unui arheolog amator, Vladimir de Blaremburg, prin două articole prezentate în *Antichități pământului*. Descoperirea unui sanctuar bizar la Recea (Romula) în jurul anului 1850 este interpretat ulterior ca fiind un mithraeum⁶².

Inițiativa cercetării academice se materializează pe paginile primelor reviste arheologice din Imperiul Austro-Ungar (*Archeológiai Értesítő*), însă adevăratul val de cercetare începe după apariția operei monumentale a lui Franz Cumont (1896-1900). Școala arheologică ardeleană care se formează în jurul lui Pósta Béla alcătuită din savanți ca Téglás Gábor, Téglás István, Király Pál, Kuún Géza și Buday Árpád reprezintă prima generație care se ocupă cu acest cult oriental. Scopurile arheologice inițiate de Asociația de Istorie și Arheologie din comitatul Hunedoara (*Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat*) între 1882 și 1884 la Ulpia Traiana Sarmizegetusa a adus pe suprafața cea mai importantă descoperire mithraică din Dacia. Mithraeumul din capitala provinciei este și azi singurul cercetat sistematic, descris într-o manieră precisă, tipică pozitivismului german. Monografia și catalogul lui Király Pál din 1885 este și azi singura lucrare adecvată în literatura de specialitate, recenzată și primită pozitiv și de literatura internațională⁶³. Tot el descoperă mithraeumul din Decea Mureșului în 1888, publicat foarte laconic de Herepei Károly⁶⁴.

⁶¹ Petolescu, C., *Templul mithraic de la Slăveni*, In: *Apulum* XIV, 1976, pp. 455-463.

⁶² Alicu, D. – Pescaru, R., *op. cit.*, pp. 78-81.

⁶³ Cumont, Franz, *Mithras emlékek Magyarországon*, In: *AE* XIII, Budapest, 1893, p. 34.

⁶⁴ Takács, M., *Date inedite în legătură cu mithraeum-ul de la Decea într-un manuscris de la începutul Secolului*, In: *Apulum* XXIV, 1987, pp. 173-177.

Activitatea acestui grup este marcat de o serie de articole despre cultul lui Mithras și despre bogatul material arheologic descoperit la sfârșitul secolului XIX. Introducerea lui Kuún Géza la monografia lui Király este o curiozitate științifică. Prin informațiile sale uluitoare și observații agere, contele relevă stadiul cercetării mithraice și cu o afirmație cutezătoare dar confirmată de viitor, spune că „lucrarea lui Király va fi o monografie indispensabilă”⁶⁵.

Cel mai mare lucrare din secolul XIX despre cultul lui Mithras în Dacia totuși, rămâne *opera magna* lui Cumont, *Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra I-II, Bruxelles, 1894-1900*.

După masivă publicare din această epocă interesul se schimbă în știința arheologiei. Din epoca interbelică sunt importante lucrările și scrierile lui Constantin Daicoviciu, Mihail Macrea, Octavian Floca și Dumitru Tudor. Corpusul lui Cumont este completat de articolele acestor savanți, dar materialul arheologic nu era analizat (de multe ori nici publicate), iar din scrieri – nefiind sistematice - nu putem confirma existența noilor sanctuare.

Dinamismul științific pe plan internațional (coala lui Vermaseren și conferințele internaționale despre mithraism) influențează foarte puțin cercetarea mithraismului în provincia Dacia, cel mai important lucrare privind această temă fiind iarăși a unui savant străin, M.J. Vermaseren (Vermaseren, M.J., *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae I- II*, Haga, 1956 – 1960). Din această epocă cea mai importantă descoperire este cea de la Pojejena, care a avut și un ecou internațional⁶⁶. Bibliografia din anii '60 și '70 este foarte bogată și se caracterizează prin completarea corpusului lui Vermaseren.

Recent putem constata un interes progresiv în evoluția cercetării, acest având un caracter suplimentar și de adaos pentru lucrările anterioare, de multe ori superficiale. Există mai multe cercetări arheologice la Apulum⁶⁷ și cea mai actuală cercetare fiind scrierile sistematice de la Porolissum.

⁶⁵ Király P., *op.cit.*, p. 10.

⁶⁶ Gordon, R., *Some iconographical notes on the Pojejena reliefs*, In: JMS vol. 2., 1977-78, pp. 73-77.

⁶⁷ Atestarea mithraeumului lângă sanctuarul lui Liber Pater. *Current World Archaeology* 10, 2005, p. 45.

2.2. Problemele cercetării

Rezultatul acestor cercetări seculare este un material arheologic imens, alcătuit din peste 300 de piese: reliefuri, altare votive, dedicații, inscripții și o mulțime de *small finds* specifice, necercetate cu atenția potrivită. Acest material arheologic este analizat variabil, de multe ori fără contextul arheologic, istoric și politico-social al localității de proveniență.

În această colecție de surse putem integra și mithraeumul, sanctuarul specific al cultului, care – așa cum am constatat în capitolul anterior – trebuie analizat integral, și nu separat de obiecte provenite din el. O micro-lume reconstruită, mithraeumul reprezintă calea și ansa comunității mithraice de a recrea mitul zeului. Este totodată și un simbol al statutului social și material al comunității, fiind – ca orice sanctuar – o sarcină semnificativă pentru o comunitate.

După bibliografia română și internațională în Dacia sunt atestate arheologic sau epigrafic apte sanctuare: cele din Decea Mureșului⁶⁸, Slăveni⁶⁹, Docteni⁷⁰, două la Colonia Nova Apulensis⁷¹, Colonia Aurelia Apulensis⁷² și Ulpia Traiana Sarmizegetusa⁷³ (dintre care a fost cercetat și publicat sistematic doar mithraeumul din Sarmizegetusa). În rest, literatura de specialitate este incertă. Se presupune existența unor locuri de cult mithraice în Valea Cernei, Peștera Veterani, Romula, Porolissum, Pojejena, Potaissa, Vinu de Jos și Cincor. În articolul său din 2002⁷⁴, Dorin Alicu prezintă o inscripție care menționează reconstruirea unui edificiu de cult în Sarmizegetusa de Sextus Valerius:

*Invi[cto Mithrae?] / pro salve et memoria Sex(ti) V[al(erii) ... Col(oniae)
/ Ulp(iae) Trai(anae) Aug(ustae)?] / Dac(icae) Sarmi[zeg]etv[s(ae)] t[empl]um [vetustate
conlapsum restituit] / Sex(tus) Vale[r]ius ...]*⁷⁵

Inscripția, care cu siguranță nu provine din scribăturile lui Király Pál din 1882-84 – după presupunerea lui I.I. Russu și Dorin Alicu – putea fi o dovadă existenței unei mithraeum pe unul din dealurile de lângă râul Breazova. O descoperire neașteptată a unui încăpător boltit din

⁶⁸ CIMRM 1930

⁶⁹ CIMRM 2165

⁷⁰ CIMRM 2008

⁷¹ CIMRM 1953, Pioariu, I., *Cultul zeului Mithras la Apulum și împrejurimi (Le culte du dieu Mithras à Apulum et ses endroits)*. In: AUA, 2000-2001, 4-5, pp. 25-35.

⁷² CIMRM 1968, Haynes, Ian, *The Shrine of Liber Pater*, In: Current World Archaeology, nr.10, pp. 38-45.

⁷³ CIMRM 2027

⁷⁴ Alicu, D., *Addenda la repertoriul templelor romane din Dacia*. In: Apulum XXXIX/2002, pp. 201-235.

⁷⁵ Piso, I., *Epigraphica (III)*, In: AMN, 12., 1975, pp. 172-174.

2001 pe dealul Deline tilor arată o răspândire mult mai largă a cultului mithraic în capitala provinciei⁷⁶.

Se observă deci un număr mare de locuri unde se presupune existența unor comunități – și totodată sanctuare - mithraice (fig. XXXVI). În cazul celor de la Sarmizegetusa, Decea Mureului și Apulum sunt dovezi incontestabile la existența unor sanctuare mithraice (înșurubat mithraeum). În celelalte cazuri situația este mai problematică în lipsa unei definiții a mithraeumului.

Prin natura și numărul surselor pare evident că existau sanctuare mithraice în Dacia, însă existența acestora este foarte greu de încadrat cronologic. Atestarea sanctuarelor mithraice reprezintă principala problemă a cercetării mithraice din Dacia, astfel încât lucrările noastre.

Rezumativ, putem constata următoarele probleme:

- nu cunoaștem contextul *in situ* al materialului arheologic;
- nu există cercetări sistematice în acest domeniu (singura excepție este mithraeumul din Sarmizegetusa);
- materialul arheologic (epigrafic și figurat) cu proveniență cunoscută dovedește doar prezența cultului, dar nu directă existența unui mithraeum;
- în lipsa informațiilor nu putem cunoaște numărul adeptilor, care ar ajuta la identificarea unui sanctuar;
- numărul localităților cu sanctuare mithraice presupuse este foarte mare, iar proporția orașelor în această listă este prea scăzută;
- existența unei comunități mithraice într-o așezare mică nu este imposibilă, dar asta nu indică prezența unui sanctuar;
- literatura de specialitate folosește greșit termenul „mithraeum”: existența cultului și atestarea materialului cultic nu indică direct prezența acestei forme arhitecturale și sacrale unice.

2.3. O alternativă de cercetare

Un mod pentru elucidarea acestor probleme este definirea următoarelor noțiuni: *cult*, *comunitate* și *locul sacru*. Relația între acestea putem defini astfel: conținutul sacralului -

⁷⁶ Alicu, D., *op. cit.*, 2002, p. 222.

protagoni tii sacrului - locul sacrului. Fiecare dintre aceste au un material arheologic aparte. Aceste îns se interpretează doar împreună. *Prezența cultului* se dovedește cel mai ușor prin urme ale locului sacru și ale comunității, ale obiectelor cultice, ale reliefurilor și surselor epigrafice. *Prezența comunității* iarăși se evidențiază prin prezența obiectelor cultice și a surselor epigrafice, care menționează numele dedicanților. Cele două se află totodată într-o relație de cauzalitate: comunitatea este purtătoare a cultului, deci cultul nu există fără comunitate și viceversa. Însă *prezența locului sacru*, a sanctuarului mithraic, este mai greu de atestat. Existența cultului și a unei comunități nu indică direct prezența unui mithraeum⁷⁷. Din analogii găsim o serie de exemple care arată că „locul sacru”, unde comunitatea religioasă trăia viaa lui spirituală, poate să fie în casa unui om bogat, în *thermae*, într-o peșteră, lângă un sanctuar mare a unui zeu oriental etc. Locul sacru, „micro-lumea mithraică” este mai degrabă un termen teologic decât arhitectural. Totuși, în unele cazuri putem distinge un cadru arhitectural bine definit care se diferențiază de sanctuare clasice, având o formă și elemente specifice, nu este doar un fenomen teologic dar și arhitectural. Mithraeumul de acest gen - strict diferențiat de celelalte posibilități de a practica cultul - este o raritate arheologică nu numai în Dacia, dar și în alte provincii. Putem astfel distinge doi termeni: *locul sacru mithraic* (care este un fenomen mai degrabă teologic, pe care îl vom analiza mai târziu) și *mithraeumul*, tot un loc sacru mithraic (de altfel și un termen teologic) dar definibil și tangibil în sens arhitectural. Mithraeumul astfel este o clădire cu un singur scop de utilizare: de a servi cultul lui Mithras și a recrea lumea teologică a acestuia.

Prezența și natura unui mithraeum într-o localitate este determinat de mai mulți factori: contextul temporal (epoca din care provin sursele), numărul și compoziția etnică și socială a credincioșilor, starea financiară, statutul politico-social al așezării și poziția geografică a acesteia.

Numărul credincioșilor – care reprezintă unul dintre cei mai importanți factori al cultului - este foarte greu de precizat în cazul Daciei, aproape imposibil, deoarece nu se cunoaște exact numărul și compoziția etnică a locuitorilor din spațiul urban, iar lumea rurală romană este aproape necunoscută (fig. XXXVI)⁷⁸. Situația financiară a unei localități însă este mai ușor de închipuit datorită poziției și ierarhiei sale, a locuitorilor și a celorlalte complexe arhitecturale.

⁷⁷ Mithraeum în sensul care vom analiza în capitolul următor.

⁷⁸ O sursă aproape unică este album cultores de la Vindolanda. Vezi în: Turcan, R.: *op.cit.*, p. 251.

În lipsa surselor și luând în considerare principale probleme prezentate mai sus, propunem un set de criterii, după care putem preciza existența unui mithraeum.

Existența acestuia - indiferent de dimensiuni și natura sa arhitecturală - este sugerată prin următoarele date:

- atestarea arheologică a sanctuarului (existența propriu-zisă a mithraeumului);
- altar central de mari dimensiuni, care reprezintă scena tauroctoniei elaborat într-un mod artistic (cu scop reprezentativ);
- *small finds* specifice: după cercetări recente din mai multe sanctuare mithraice⁷⁹ se poate observa existența unui material arheologic specific în cultul și practicile mithraice;
- surse epigrafice care menționează direct și indiscutabil existența unui sanctuar mithraic sau a unei comunități mithraice cu un număr mare de practicanți⁸⁰.

În continuare vom analiza în detaliu - ca spațiu arhitectural și sacral - mithraeumul după aceste criterii, încorporând contextual materialul arheologic provenit din sanctuare.

3) Mithraeum: spațiul arhitectural și sacral

3.1. Spațiul sacral în reflecția arhitecturii: definiția mithraeumului

Sanctuarul ca spațiu arhitectural este întotdeauna reflecția unei comunități și mentalități religioase, a teologiei și a ritualului. În antichitate sanctuarul reprezenta un element cotidian dar totodată sacral, unde profanul și sacrul, cele două elemente esențiale ale omului antic s-au întâlnit într-o armonie care se manifesta și arhitectural. Acest spațiu se schimbă doar prin reforme teologice, odată cu marile procese și schimbări socio-spirituale care crează noi idei, noi zei și astfel noi spații pentru un pantheon și spiritualitate recreativă. Marile reforme politico-sociale schimbă și teologia, „religia” oficială, iar acest fenomen se manifestă și în arhitectura

⁷⁹ Martens, M., *The mithraeum in Tienen (Belgium): small finds and what they can tell us*, In: Roman Mithraism: the evidence of small finds, Bruxelles, 2004, p. 26.

⁸⁰ Cazul menționat de la Vindolanda.

spa iului sacral. Sanctuarul se schimb deoarece „con inutul” i „scopul” lui se schimbasese. Treptat devine un spa iu aparte în cadrul natural, o microlume i singura poart „oficial ” spre lumea zeilor. *Temenos*-ul templelor reprezint aceast segregare, iar arhitectura cl dirii reflect starea actual a teologiei i spiritul epocii. Astfel putem constata, c prin evolu ia i tipologia sanctuarelor putem reconstrui nu numai principale trepte ale schimb rilor religioase (manifestate oficial i local) dar i momentele cele mai importante din istoria politic i social a unei comunit i.

Acest fenomen îl putem observa în în arhitectura sanctuarelor și templelor Egiptului antic, unde structura arhitecturală, formele și elemente de construcție sau câteodată chiar și materialul construcției au un caracter și un conținut teologic, dându-i acestui spațiu nu numai un caracter arhitectural specific, dar și unul sacral, spiritual. Templele egiptene devin reflecții ale sufletului și itinerarii în piatră a zeilor, un drum și o călătorie pentru suflet și spirit.

Acest fenomen se manifestă în lumea greacă, unde evoluția spațiului sacral reflectă totodată o istorie a mentalității și a filosofiei grecești (fig. VIII). Aici regăsim supradimensionarea caracterului estetic a elementelor arhitecturale. Aspectul templelor grecești se suprapune structurii sale, care rămâne să fie reflecția spiritualității și a ritualului. Acest fenomen este detaliat în „*De Architectura*”, opera lui Vitruvius,⁸¹ unde autorul antic prezintă caracteristicile arhitecturii templelor grecești. Dorința de frumusețe îl înclină spre estetica supraumană, se manifestă prin apariția măsurilor unitărilor specifice (μ₁, μ₂, μ₃) prin care spațiul fizic, arhitectural devine altceva decât o creație practică și materială. În aspirația spre perfecțiune, grecii creează idealul, numit „perfect”, care devine etalonul acelei epoci, a simetriei și a perfecțiunii arhitecturale. Perfecțiunea și utilitarismul precis conceput nu este doar rezultatul geniului matematic și arhitectural, ci devine reflecția sanctității, a teologiei și sacralității pe care le cunoaștem mai detaliat prin surse literare⁸².

În operele antice „sanctuarul”, spațiul sacral este detaliat mai ales din punct de vedere tipologic, arhitectural, latura sa teologic fiind rar atins. Sanctuarele antice au un caracter temporal și spațial: nu există principii generale regăsite la sanctuare egiptene și grecești sau grecești și romane. Există întotdeauna caracteristici locale și spațio-temporale, care reflectă

⁸¹ Vitruvius, *De Architectura*. Volumul III, caput 1-2.

⁸² Marcus Tullius Cicero, *De natura Deorum*.

cumva acea *mentalité*, spiritul epocii. Există asemănări formale între sanctuarele egiptene, grecești și romane. Vitruvius înregistrează planuri tipice, tipologizând astfel templele grecești în *prostylos*, *peripteros*, *pseudodipteros*, *dipteros* și *hypaetros*.

Aceste forme și planuri sunt importante și în analiza structurii sanctuarului mithraic, care reprezintă o anomalie în istoria arhitecturală a templelor antice datorită formei și caracteristicilor unice⁸³.

Așa cum s-a menționat deja, structura arhitecturală a *mithraeum*-ului este o parte integrală a misterelor mithraice, acestea neexistând fără această microlume sacră specifică⁸⁴.

Remarcabilă este similitudinea între sanctuarele mithraice din întreaga Imperiu. Aproape toate sanctuarele au aceeași structură interioară. Există diferențe foarte mici între sanctuarele din întreagul Imperiu (în general putem constata lipsa unor elemente specifice- de exemplu, de multe ori lipsește pronaosul, sau nu putem distinge un apsidă central⁸⁵, dar nu avem anomalii majore). Această caracteristică presupune o teologie comună, esența cultului, care reglează arhitectura sanctuarului.

Evoluția structurii și a spațiului arhitectural, itinerarul cultului și mișcarea socio-politică a epocii putem constata prin analogia sanctuarelor mithraice din Imperiu (peste o sută de sanctuare sunt atestate arheologic în întreagul Imperiu Roman). Primele sanctuare mithraice (Novae, Mogontiacum, Capua, Roma, Carnuntum, Pons Aeli, sanctuarul din Emerita Augusta datat din 155 d. Hr., din Poetovio, din Visloc, Rozanec și sanctuare din Ostia: Mitreo degli Animali din 160 d. Hr. și Mitreo del Palazzo Imepiale I din 162 d. Hr.) nu sunt diferite de cele din secolul III sau IV p. Chr. Dacă această arhitectură nu are un precedent arhitectural și nu putem constata o evoluție în formarea acestui loc de cult, teoria lui Merkelbach și Tóth István despre „Fondator” și a teologiei create și nu evoluat capătă noi perspective de interpretare. Apariția bruscă a sanctuarului mithraic reflectă și itinerarul nedetectabil al cultului. Locul de cult, ca spațiu arhitectural probabil este rodul teologiei, deci s-a format după ce teologia, esența și „conținutul sacral” erau deja formate (probabil la sfârșitul secolului I. d. Hr). Apariția și existența cultului însă nu este reflectată fidel de cronologia sanctuarelor

⁸³ White, L. M., *Building God's House in the Roman World: Architectural Adaptation among Pagans, Jews and Christians*, Baltimore, 1990, pp. 47-59.

⁸⁴ Beck, R. *op.cit.*, 2006, p.103.

⁸⁵ Ca exemplu pentru un *mithraeum* incomplet: CIMRM 1148, sanctuarul din Gross-Krotzenburg.

atestate. Acest fenomen presupune un alt spațiu unde se desfășura misterele mithraice: *spelaeum* - ul (grotă, sau numit câteodată și „crypta”⁸⁶).

Spelaeum (antrum) este un spațiu subteran (nu neapărat arhitectural), o „grotă” sau pe terasă unde se desfășoară ritualul mithraic. Grota mithraică reprezintă o microlume zoroastriană (*eikona kosmou*) recrearea universului, care poartă în sine nu numai originea – sau influențele – contestabile – a cultului ci și întreaga cosmogonie și ritualul mithraic. Spațiul subteran, ca o microlume recreativă nu este o invenție mithraică. Așa cum Oswald Spengler afirmă: „*Basilici creștine, culte ale Baalilor, evreilor elenizați, a lui Mithra, al focului din templele mazdeene, al moscheilor exprimă aceeași mentalitate: sentimentul criptei*”⁸⁷. *Spelaeum*-ul natural s-a găsit la: Bourg-Saint-Andeol, Schwarzerden, Zlodjevo Graben, Rozanec, Modric, Pohorje Duino⁸⁸ și probabil în această categorie se clasifică și Peștera Adam din Dobrogea⁸⁹.

O grotă - fiind un spațiu natural, cu puține modificări interioare - nu pot fi analizate din punct de vedere arhitectural. Este relevant doar scopul teologic și sacral al acestui spațiu, pe care le vom detalia mai târziu.

Primele lăcașuri mithraice au fost, deci grote naturale (de aceea este mai greu de datat și itinerarul cultului). Odată cu extinderea cultului, comunități mithraice apar și în zone urbane, unde vor apărea noi forme arhitecturale: sanctuarele mithraice.

Sanctuarul mithraic este o necesitate pragmatică izvorând din lipsa grotelor și pe terelor naturale și a creșterii numărului de credincioși. Această formă arhitecturală va imita grota lui Mithras, *spelaeum*ul subteran prin structura sa interioară sau câteodată prin așezarea ei subterană, sau semi-subterană (cum este și în cazul sanctuarului de la Samizegetusa)⁹⁰.

Sanctuarul mithraic, ca pe orice entitate arhitecturală poate fi analizat după *amestecul, dimensiunea, aspectul exterior și interior*. Adevărata diferență specifică sanctuarului mithraic față de templele greco-romane este lipsa de relevanță a primelor trei componente, care devin astfel doar detalii secundare. Interiorul sanctuarului reprezintă însuși misterul mithraic, astfel nefiind în primul rând o componentă arhitecturală, ci mai degrabă spirituală, o vom analiza doar în capitolul următor.

⁸⁶ CIMRM 309, László Levente- Nagy Levente- Szabó Ádám, *op.cit.*, I, p.151.

⁸⁷ Turcan, R. *op.cit.*, p. 246.

⁸⁸ <http://www.carsosegreto.it/2009/12/il-mitreo-di-duino.html>, 8.iunie,2010.

⁸⁹ Pintilie, M. *op.cit.*, pp. 235-236. Vezi: CIMRM 716, 1442, 1457.

⁹⁰ Király, P. *op.cit.*, pp. 15-16.

3.1.1. A ezarea sanctuarelor

Dup analogiile existente, a ezarea sanctuarului în localitate nu are nici o regulă predefinită. Cunoaștem la Roma mai multe sanctuare instalate într-un local al unui *domus* (mithreo Santa Balbina), în casa unor aristocrați înstăriți (mithreo lui Fabius Cilo), în villae rusticae (la Marino sau lângă lacul Albano). De asemenea găsim mithrea la adpostul magazinelor comerciale în cartierul portului fluvial al Romei, ori în grajdurile San Lorenzo în Damaso. *Mithraeum* -ul de la Arles se află într-o anexă a circului, sau lângă drumuri comerciale (Taunum, Germania⁹¹ sau lângă o *mansio* la Argentoratum). Alte locații sunt atestate lângă sau chiar în interiorul termelor (termele lui Titus, Caracalla și Constantin sau Therma del Mithreo în Ostia, iar cel mai recent un sanctuar mithraic din Héviz, Pannonia încorporat probabil în bazele unei villa urbana⁹²). Există exemple, când în lipsa unor spații subterane - sau efectiv a spațiului în oraș - comunitatea mithraică s-a instalat un sanctuar în interiorul unei cisterne, a culoarelor de serviciu, (sub spitalul de la San Giovanni)⁹³. Foarte frecvent - datorită rolului armatei în răspândirea cultului - găsim *mithraeum*-ul lângă un castru (multe exemple lângă Zidul lui Hadrian- Caernarfon Mithraeum, Procolitia Mithraeum,⁹⁴ Borcovicium Mithraeum⁹⁵ - sau de-a lungul Limesului Germanicus: Saalburg⁹⁶) sau lângă așezări militare (Saarbrücken,⁹⁷ lângă *castellum* -ul din Ober-Florstadt⁹⁸, la Krotzenburg lângă *castellum* și cimitire⁹⁹ la fel cum este și în Tienen¹⁰⁰).

Analiza sanctuarelor din Dacia – așa cum am remarcat- este dificilă datorită mai multor factori. Singurul sanctuar cercetat sistematic este cel de la Sarmizegetusa. Mithraeumul din Ulpia era așezat *extra muros*, în panta unei coline pe direcția nord-est, pe malul stâng al pârâului Apa Mic (pârâul Hobița- Hobiczai patak)¹⁰¹. Fiind localizat totuși într-o zonă locuită, este vorba despre un sanctuar civil (probabil singurul de acest gen). Sanctuarul din

⁹¹ CIMRM 1052

⁹² Müller R., *Római kori épület Héviz-Egresen*. In: Ókor 2006/2, pp. 89-92.

⁹³ Turcan, R., *op. cit.*, p. 249.

⁹⁴ CIMRM 844

⁹⁵ CIMRM 852

⁹⁶ CIMRM 1040, 1049

⁹⁷ Turcan, R. *op. cit.*, p.248.

⁹⁸ CIMRM 1074

⁹⁹ CIMRM 1148

¹⁰⁰ Martens, M., *op. cit.*, 2004, p. 26.

¹⁰¹ Király, P. *op. cit.*, p. 17.

Decea Mure ului era a ezat într-o înc pere subteran , fixat într-un z c m nt aluvial, la 7-8 m diferen de nivel fa de valea Mure ului. Incinta sacr se afla în apropierea a ez rii civile i a drumului roman care lega Apulum de Potaissa.¹⁰² Sanctuarul de la Sl veni era a ezat în apropierea castrului pe malulul Oltului¹⁰³. Sanctuarul de la Do tat este cunoscut doar epigrafic, a ezarea lui exact nefiind cunoscut . În Colonia Nova Apulensis presupune existen a mai multor sanctuare. Unul descoperit în 1930 în gr dina unui ran, pe oseaua F Încoron rii, acesta servind ca loc de cult pentru solda ii garnizoanei din Colonia Nova Apulensis (deci este un sanctuar militar). Un alt *mithraeum* presupus a fost descoperit în 1921 în apropierea castrului legiunii XIII Gemina¹⁰⁴. Din Colonia Aurelia Apulensis este presupus un sanctuar interesant, redescoperit în 2003 în cadrul Proiectului Apulum construit în interiorul templul lui Liber Pater (presupus deja i de Franz Cumont¹⁰⁵). Singura dovad este îns un altar votiv dedicat lui Deus Invictus, epitet mult dezbtut de literatura tiin ific ¹⁰⁶. A ezarea sanctuarelor în spa ii limitrofe în Apulum nu este un fenomen unic: avem analogii i în Hedderheim, Ostia, Aquincum i – probabil – Sarmizegetusa.

Presupuse sanctuare din Pojejena¹⁰⁷ i Porolissum¹⁰⁸ sunt a ezate în interiorul castrelor, fenomen rar, dar întâlnit în Imperiu¹⁰⁹.

Analogii din imperiu i din Dacia arat foarte ilustrativ irelevan a locului i a ezarea sanctuarului mithraic în cadrul teritoriului (*pomerium*) ora ului.

3.1.2. Dimensiunile sanctuarelor

Sanctuare mithraice descoperite au dimensiuni variabile. În func ie despre ce fel de sanctuare vorbim (*spelaeum* natural, un loc trasformat în *mithraeum* sau sanctuar mithraic- a a

¹⁰² Pintilie, M. *op.cit.*, p. 232.

¹⁰³ *Ibidem.* p. 233, Petolescu, C., *op.cit.*, 1976, p. 456.

¹⁰⁴ Redescoperit în 2008. Vezi: <http://www.ziare.com/alba-iulia/lifeshow/templu-dedicat-lui-mithras-in-vechiulapulum-619367> , 1. iunie, 2010.

¹⁰⁵ CIMRM 1968

¹⁰⁶ Sanie, S., *op. cit.*, 1974-75, pp. 331-337.

¹⁰⁷ Pintilie, M, *op.cit.*, p. 238., Gudea, N.-Bozu, O., *A existat un sanctuar mithraic la Pojejena?* In: Banatica IV, 1977, pp. 117-130, Alicu, Dorin, *Templul lui Mithras de la Pojejena (jud. Cara -Severin) (Le temple de Mithras de Pojejena)*, In: Sarge ia, 1999-2000, 28-29, nr. 1, pp. 219-220.

¹⁰⁸ Alicu, D., *op.cit.*, 2002, pp. 231-233, Marcu, F., *Places of worship in the Roman forts of Dacia*, In : AMN, 41-42/1, 2007,75-105.

¹⁰⁹ Exemplul din vicusul din Intercisa este la fel de incert .
(www2.rgzm.de/Transformation/Magyarország/Chapter_III_Origin_of_vici_HU.htm)- 15. Iunie, 2010.

- zisul *mithraeum*) putem constata existența mai multor categorii. Interesant este că dimensiunea sanctuarelor nu reflectă întotdeauna structura populației orașului sau a așezării respective (un exemplu ilustru este Ostia, unde majoritatea sanctuarelor sunt mai mici de 10 x 5 m). Acest fenomen probabil putem datora colegialității și caracterului familial, care erau principii dominante în organizarea comunității mithraice.

Edificii de cult de dimensiuni mici (în general încăperi transformate) au o lungime sub zece metri și o lățime sub cinci metri (de multe ori aceste sanctuare au planuri pătrate) și sunt răspândite în orașe foarte populate unde există mai multe comunități vechi (Roma, Ostia-Mithreo di Casa Diana, L. 2,45 m, l. 1,9 m¹¹⁰, Poetovio I.- L. 5,6 m, l. 5,57 m¹¹¹, Aquincum), în localități mai mici sau în locuri des populate (Decea Mureșului- L. 4,65 m, l. 4,15 m, Lentia- L. 5,17 m, l. 2,7 m¹¹², Fertőrákos- L. 5,2 m, l. 3,55 m).

Majoritatea sanctuarelor au dimensiuni de 10-15 x 5-8 m, cu plan tipic dreptunghiular. În general aceste edificii sunt construite în lăți special pentru exercitarea cultului, cu o arhitectură specifică. Câteva exemple din această categorie: Carnuntum II.- L. 12,5 m, l. 7,05 m¹¹³, Aquincum III.- L. 15,3 m, l. 7,06 m, Aquincum II.- L. 15 m, l. 7,06 m¹¹⁴, Poetovio III.- L. 14,2 m, l. 6,85 m¹¹⁵, Mithreo di Felicissimo, Ostia- L. 11,1 m, l. 10,35 m¹¹⁶, etc.

Există câteva sanctuare cu o dimensiune mult mai mare. Acestea în general sunt edificii civile, în orașe mari, cu o comunitate consistentă (peste 50 de membri). În această categorie se încadrează sanctuarul Carnuntum III.- L. 35 m, l. 8,5 m¹¹⁷, Mithreo di Therma Caracalla¹¹⁸ și mithraeumul I. din Sarmizegetusa¹¹⁹. Sanctuarul din capitala Daciei după Király Pál „este unul dintre cele mai mari din întreaga Imperiu Roman”¹²⁰, având o dimensiune extraordinară : L. 44,23 m, l. 12,44 m. Pronaosul după calculele exagerate și mult prea analogice ale lui Király Pál este cel mai mare din Europa: are o lungime de 17,94 m, cu 0,82 m mai lung decât naosul respectiv (L. 17,2 m). Sanctuarul a avut ziduri masive de 2 m¹²¹. Calculele lui Király sunt

¹¹⁰ CIMRM 216

¹¹¹ CIMRM 1487

¹¹² CIMRM 1414

¹¹³ CIMRM 1681

¹¹⁴ CIMRM 1750

¹¹⁵ CIMRM 1578

¹¹⁶ CIMRM 299

¹¹⁷ CIMRM 1682

¹¹⁸ Clauss, M., *op.cit.*, p. 43.

¹¹⁹ CIMRM 2027, Pintilie, M., *op.cit.* pp. 233-234.

¹²⁰ Király, P., *op.cit.*, p. 16.

¹²¹ *Ibidem.* p. 15.

inexacte, folosind o metodă estimativă. A comparat doar proporția părților peristrite (fig. IX), o parte fragmentară din absida clădirii cu cele patru sanctuare cunoscute arheologic de atunci: Hedderheim I-II, și două sanctuare din Ostia după datele lui Habel și Visconti, considerând, ca celelalte analogii din imperiu sunt analizate superficial, iar majoritatea datelor au pierit sau sunt inexacte¹²². Estimarea lui a fost contestată ulterior de Cumont și Vermaseren. Dimensiunea recalculată a *mithraeum*-ului sa schimbat astfel: L.- 26 m, l.- 12 m. Peretele din fundul celei avea lungime exterioară de 6,15 m și grosimea de 1,50 m. Dimensiunile interioare ale absidei erau de 3,80 m iar pereții laterali groși de 1 m erau de o lungime aproximativ de 4-5 m. Zidul lateral continua în lungime de 8,3 m (cel din stânga) și 5,4 m (cel din dreapta) în interiorul templului¹²³. Cella era separată de naos printr-o rampă cu două trepte, scoase de proprietarul terenului în 1879, care a scurmat și absida, descoperind prima piesă¹²⁴.

Sanctuarul din Decea Mureșului era de dimensiuni mult mai modeste cu lungime de 4,65 m și lăime de 4,15 m, cu un pronaos mai lat decât nava centrală¹²⁵. Celelalte sanctuare din Dacia romană nu sunt cunoscute arheologic, astfel nu avem la dispoziție nici o sursă exactă despre proporțiile lor (după numărul de artefacte descoperite, sanctuare de la Apulum se încadrează în categoria *mithraeum*-urilor mari sau mijlocii). Presupunul sanctuar din Porolissum are proporții mari 25 m lungime și 7,5 m lăime¹²⁶.

Dimensiunile sanctuarelor se diferă atât de mult, încât și acest aspect devine irelevant pentru utilitatea acestor edificii. Calitatea de *mithraeum* nu este, deci, dată nici de poziție, nici de dimensiuni.

3.1.3. Exteriorul sanctuarelor

Partea exterioară a sanctuarului mithraic este cel mai greu de atins, neavând o analogie exactă (fig. X). O problemă reprezintă și lipsa unui interes deosebit față de acest aspect al cultului și al sanctuarului mithraic. Cercetarea mithraică, așa zisă „*mithraic studies*” rar s-a ocupat cu exteriorul sanctuarului, supradimensionând aspectul teologico-astronomic al

¹²² *Ibidem*, p. 12.

¹²³ *Ibidem*, p. 11.

¹²⁴ *Ibidem*, p. 17, CIMRM 2083.

¹²⁵ Pintilie, M., *op.cit.*, p. 232.

¹²⁶ Alicu, D., *op.cit.*, 2002, p. 231.

spa iului interior. Cele mai bine p strate sanctuare sunt cele din Ostia, Roma i cel din Dura Europos¹²⁷, dar nici aceste analogii nu sunt suficiente pentru o reconstruire fidel . Totu i, exist cîteva exemple reconstruite (Fert r ákos, Pannonia¹²⁸, Aquincum II- Victorinus Mithraeum,¹²⁹ Ostia Antica, Poetovio). Prin aceste exemple, prin caracterul provincial al materialelor de construc ie i al elementelor arhitectonice i prin sursele antice foarte laconice putem afirma, c exteriorul construc iei era secundar pentru comunitatea mithraic i nu reprezenta un element aparte al misterelor lui Mithras. Aspectul frust al sanctuarelor lui Mithras este i el partea integrant a cultului i a microuniversului mithraic. Exteriorul înc era în leg tura strâns cu lumea din afar , iar aspectul monoton i simplu reflect aspira ia omului spre acel revela ie i acel sentiment eliberator, în care credincio ii lui Mithras într treptat. „Ini ierea” i fiecare moment al cultului este reflectat în corpul fizic al cl dirii. Exteriorul reprezint astfel necunoscutul, umbra neagr a universului. Esen a adev rat r mâne închis pentru cei ini ia i.¹³⁰

Materialul arheologic este cunoscut datorit s p turilor arheologice sistematice. În analizele recente foarte am nunate i realizate cu metode i tehnici noi¹³¹ elementele de construc ie i arhitectonice se bucur de o mai mare aten ie. Modul i materialul de construc ie ajut în analiza st rii materiale a a ez rii, a comunit ii mithraice, faza i evolu ia construirii i în cazuri excep ionale reprezint o referin de datare.

Sanctuare mithraice – indiferent de dimensiunile lor - sunt ori din material mai durabil (piatr , c r mid ars), dar variabile prin modul de construc ie (în general au utilizat *opus latericium* i *opus incertum*).

Exist exemple semnificative pentu schimb rile materialului de construc ie. Mithraeumul III din Poetovio este o remarcabil pild de acest gen¹³². Prima faz a cl dirii era din gresie, iar faza a doua din c r mid (*opus latericium*). Asem n tor este i cazul faimosului sanctuar din Londinium¹³³ Walbrook, construit în prima faz din piatr de Kent (*opus incertum*).

¹²⁷ CIMRM 34, Cumont, Franz, Francis, Eric David, (ed., trans.,1975), "The Dura Mithraeum", In: Hinnells, John R., *Mithraic studies: Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies*, Manchester ,I. pp. 151–214.

¹²⁸ <http://www.mithras.hu/>. 1. Iunie,2010.

¹²⁹ CIMRM 1750

¹³⁰ Beck, R., *op.cit.*, 2006, p. 112.

¹³¹ Monografiile despre sanctuare din Tienen sau Hawarti, amândou descoperite în 1998.

¹³² CIMRM 1578

¹³³ CIMRM 814

În unele cazuri, sanctuare mithraice era înconjurate de palisade, semnând zona sacră și terenul particular al mithraeumului sau al proprietarului. Astfel de exemple găsim la sanctuarul din Tienen și Martigny¹³⁴.

În Dacia, exteriorul sanctuarelor ni-l putem imagina doar parțial, din relații mai puțin fiabile (descoperiri din secolul XIX, reviste din aceeași epocă¹³⁵). Un exemplu din această categorie este sanctuarul de la Decea Mureșului. Materialul de construcție a fost descris printr-un limbaj literar de Herepei Károly, manuscris redescoperit doar în 1985¹³⁶. El afirmă, că fundația sanctuarului era din tuf dacitic tencuit din lut negru.

Materialul de construcție este cunoscut în amănunțime în cazul *mithraeum*-ului de la Sarmizegetusa. Monografia lui Király prin stilul său pozitivist și prolix, prezintă foarte detaliat și materialul de construcție al sanctuarului¹³⁷. Fundația conservată era realizată grosier cu pietre aduse din vecinătate. Pavajul absidei era format dintr-un strat de cocciopesto (*opus signinum*) cu o grosime de 5 cm. Pe fondul roșu al pereților au fost desenate cu albastru pictate, legate între ele prin linii. Pereții erau construiți din roci sedimentare, provenite din râul Hobiș. Fragmente din acoperiș indică prezența unei galerii cu tavan arcuit, sau chiar o boltire semicilindrică, care imită grota mithraică. Király clasifică exteriorul sanctuarului drept „neglijabil, modest și pripit, nedemn de artefactele minunate provenite din interior”¹³⁸. Nu s-a găsit nici un element arhitectonic frumos elaborat, sau care ar indica un exterior aspectuos.

Dacă relațiile lui Vladimir de Blaremburg sunt adevărate, avem relații și despre materialul de construcție al sanctuarului din Slăveni. Blaremburg scria în 1837: „s-au scos multe sfârșături dintr-unul unei locuințe subterane, ale cărui podoabe fuseseră unse cu o tencuială de gips zugrăvit în deosebite feluri. Mai înainte în locul din afară a locuinței zăceau încă cărămizile pictate de o mărime strănicie semănau cu temeliele unui peristil ce slujea ca un fel de intrare în pomenita locuință. Pardoseala înăuntrul era asemenea cu cărămizile”¹³⁹.

Exemplul din Sarmizegetusa, Decea și Slăveni, alături de analogii din alte provincii arată irelevanța exteriorului al sanctuarelor mithraice, care cu siguranță indică un aspect teologic, spiritual.

¹³⁴ Martens, M. *op.cit.*, p. 30.

¹³⁵ Curierul Românesc, Muzeul Național, Erdélyi Múzeum, Archeológiai Értesítő, etc.

¹³⁶ Takács, M., *op.cit.*, p. 173, Pintilie, M., *op.cit.*, p. 232.

¹³⁷ Király, P., *op.cit.*, pp. 17-19.

¹³⁸ *Ibidem*, p. 17.

¹³⁹ Petolescu, C., *op.cit.*, 1976, p. 458.

3.1.4. Definirea mithraeumului

După cum am observat locul sacru al cultului lui Mithras poate exista în mai multe tipuri de edificii, foarte variabil prin aezarea, dimensiunea și exteriorul său arhitectural. „Coninutul”, teologia este una și homogenă în toate exemple cunoscute, fapt argumentat de materialul arheologic provenite din interiorul acestor sanctuare, însă edificiile, ca entități arhitectonice, după cum am văzut sunt de o varietate mult prea mare și neuniformizate de a putea vorbi pur și simplu doar despre un mithraeum, ca tip de sanctuar al cultului mithraic. Ca și corp arhitectural, putem distinge mai multe feluri de edificii:

- *Spelaeum*: loc subteran *de dimensiune modestă*, de foarte multe ori o *formă iune naturală* (grotă, pe terasă, colâțncos) care reprezintă fidel terenul mitic al grotei mithraice. Caracteristica obișnuită a unei spelaeum este *bolta semicilindrică* (în orice fel, o încăpere subterană - *fig. XIII*).

- *Sanctuar mithraic*: loc sacru *de dimensiuni mici sau mijlocii*, în general o clădire multifuncțională sau *transformată* (din cisternă, villă, thermae, coridor, etc.) într-un sanctuar mithraic, având interiorul și structura specifică a edificiului mithraic care reprezintă esența teologică a acestuia. *Este cea mai răspândită formă arhitecturală* în domeniul respectiv. Prezența acestor sanctuare particulare reprezintă faza inițială a răspândirii cultului sau indică o comunitate mică, restrânsă.

- *Mithraeum*: un templu roman special cu un plan dreptunghiular, în general de dimensiuni mari față de cele prezentate. Termenul este un terminus tehnicus al auctorilor antici, des folosit pentru a defini edificiul de cult al cultelor orientale, sau de origine neromană (serapeum, iseum). Termenul „*mithrion*” (μῖθριον) apare prima dată la Sozomenos (secolul V.) și Socrate Scholasticul din Constantinopol (secolul III p. Chr.)¹⁴⁰. Este o entitate arhitecturală cu o structură interioară specifică, și cu un aspect exterior modest. Mithraeumul - ca o clădire separată și monofuncțională - este reconstruirea perfectă a lumii mithraice, locul sacru, unde se desfășoară ritualurile inițieri mithraice. Prezența acestei forme arhitecturale semnaleză răspândirea largă (civilă) a cultului, apare doar în orașe mari, cu o comunitate numeroasă și

¹⁴⁰ László Levente- Nagy Levente- Szabó Ádám, *op.cit.*, I, p. 238.

nu în ultimul rând- înst rite, un mithraeum fiind întotdeauna i o povară material semnificativ pentru o comunitate.

Spa iul arhitectural i cel sacral este inseparabil în cazul templelor antice, dar în special în cele mithraice. Totu i diversitatea lor arhitectural indic introducerea acestei tipologii simple, care are ca directiv a ezarea, dimensiunea i aspectul exterior, dar niciodat interior al locului sacru dedicat lui Mithras¹⁴¹.

3.2. Elemente ale sanctuarelor mithraice din Imperiu i Dacia

În acest capitol vom analiza interiorul edificilor de cult a lui Mithras împreun cu elemente interioare. Cum am remarcat anterior, dac exteriorul sanctuarelor mithraice se difer din mai multe puncte de vedere, interiorul acestora reflect acea i aspect unitar: microlumea mithraic , unde fiecare element are o istorie sacr , un con inut teologic.

Analiza interiorului reprezint i o încercare de abordare a cultului mithraic.

Istoriografia mithraic s-a ocupat intens cu acest aspect al cultului, mai ales dup anii 60' i 70', când aspectul astrologic i soteriologic al elementelor de cult a devenit o temă principal în cercetare. În actualul stadiu de cercetare putem constata o exagerat abordare astrologic , care a devenit principala directivă în analiza surselor materiale, dar i literare. Aceast metod este în pericol de a interpreta gre it realitatea arheologic , prin analiza mult prea exagerat a textelor din perspectiva astrologic ¹⁴².

Analiza structurii i a elementelor din interior se realizeaz cel mai fidel prin analiza comparativ a surselor literare i arheologice. Unul dintre cele mai recente opere despre sursele mithraice listeaz 219 surse literare, scrise de 60 de autori¹⁴³, în care putem contura i detecta foarte modest zeul i cultul lui, iar cele o sut sanctuare i 2500 de monumente i piese mithraice reprezint totalitatea surselor, din care cercetarea actual încearc s dezvăluie c t mai mult din esen a „misterelor” lui Mithras.

Planul sanctuarului este descris cel mai fidel de Porphyrios Malkhos (234-305), al c rui oper intitulat „Despre grota nimfelor” (*De antro nympharum*)¹⁴⁴ inspirat din alte surse

¹⁴¹ Turcan, R., *op.cit.*, p. 249, Clauss, M., *op.cit.*, pp. 42-43.

¹⁴² Beck, R., *op. cit.*, 2006, pp. 68- 87.

¹⁴³ László Levente- Nagy Levente- Szabó Ádám, *op.cit.*, II, pp. 175-189.

¹⁴⁴ *Ibidem*, p. 270.

antice (Eubulos, Numenios și Kronios) este o sursă de bază despre cultul lui Mithras roman. Autorul prezintă evoluția templelor (*De antro nympharum*, 20) spunând: „În cele mai vechi timpuri, când omul încă nu a gândit să construiască temple, oferea ofrande la zei în grotă și pe teri: în Creta în pe tera Cyreinelor dedicau lui Zeus, în Arcadia lui Selene și Pan Lykeios iar pe insula Naxos lui Dionysos. Asemănător, unde îl cunoșteau pe Mithras, l-au venerat în locuri subterane”¹⁴⁵.

Un alt pasaj din aceeași operă se ocupă cu structura sanctuarului mithraic (*De antro nympharum*, 5.6)¹⁴⁶. O altă sursă despre structura și elemente din mithraeum provine din Roma, unde o inscripție citează rândurile lui Proficentius despre grotelile mithraice¹⁴⁷.

Examinând aceste surse literare și analogii arheologice, structura interioară a unui sanctuar mithraic se compune din următoarele părți (*fig. XI*): pronaos (litera A), naos (litera B) al cărui parte reprezintă podiumuri (litera C), altarul central (litera D) și cella sau absida (litera E)¹⁴⁸.

3.2.1. Pronaos

Este primul element arhitectural din sanctuar. În cazul unui mithraeum este precedat de un narthex¹⁴⁹. Dacă luăm în considerare analogiile sanctuarelor din întreaga imperiu, putem constata că acest element arhitectural, cu o funcție teologică redusă, sau „pregătitoare” apare doar în sanctuare mijlocii sau mari. O excepție izbitoare este sanctuarul mic din Decea Mureului¹⁵⁰, unde nu numai că există un pronaos, dar era și mai lat decât naosul sanctuarului, o anomalie unică în Imperiu. Pronaosul în general este o singură încăpere mică și îngustă de câteva metri, cu un plan separat întotdeauna de naos de o intrare și câteva scări (Dura Europos¹⁵¹, Procolitia¹⁵², Dieburg¹⁵³). Tot în această categorie se încadrează și mithraeumul din Sarmizegetusa, având un porticus de 1,82 m în lățime¹⁵⁴ iar pronaosul așa cum am menționat după calculele lui Király avea peste 17 m în lungime (este posibil, că autorul

¹⁴⁵ László Levente- Nagy Levente- Szabó Ádám, *op.cit.*, I, p. 238 (traducere din maghiară).

¹⁴⁶ Ibidem, p. 240.

¹⁴⁷ CIMRM 423

¹⁴⁸ László Levente- Nagy Levente- Szabó Ádám, *op.cit.*, I, p. 239, Turcan, R., *op.cit.*, pp. 249-250.

¹⁴⁹ CIMRM 844, CIMRM 2027

¹⁵⁰ Takács, M., *op.cit.*, p. 175.

¹⁵¹ CIMRM 34

¹⁵² CIMRM 844

¹⁵³ CIMRM 1246

¹⁵⁴ Király P., *op.cit.* p.16.

calculase și narthexul în lungime). Nu cunoaștem numărul scările din mithraeumul dacic, reconstrucția savantului maghiar fiind doar o copie a *mithraeum* - ului din Heddernheim, care este singurul sanctuar cu scări care duce din pronaos în naos¹⁵⁵.

În unele cazuri pronaosul este împărțit în mai multe încăperi. Astfel de exemple cunoaștem din Martigny¹⁵⁶ (fig. XII) și Aquincum II¹⁵⁷. În mithraeumul din Martigny găsim o încăperie mică și separată pe partea de nord-est a pronaosului, iar în Aquincum II există două încăperi mici cu funcții diferite. Unul dintre cele mai complexe sanctuare este cel din Camulodunum, Britannia¹⁵⁸, datorită mai multor faze de construcție.

Cunoaștem anomalii, unde pronaosul este disproportionat (pronaosul sanctuarului Casa de Diana din Ostia este de aceeași mărime cu naosul¹⁵⁹).

Rolul pronaosului este încă dezbătut, materialul arheologic bogat însuși subliniază câteva aspecte de utilizare. Clauss arată, că aceste încăperi erau folosite ca *apparatorium* și *leonteum* ()¹⁶⁰, dar nu este imposibil, ca în cazul sanctuarelor mai mari, aceste încăperi reprezenta locuințele *antistes*-ilor¹⁶¹. În *apparatorium* erau depozitate accesorii și obiecte uzuale ale cultului mithraic, iar *leonteum*, „camera leului” reprezintă o încăperie misterioasă, care este încă larg dezbătută de literatură de specialitate¹⁶².

Un element al acestei încăperi este o statuie a „*b rbatului înconjurat de un arpe*”¹⁶³ (fig. XIV- XV). Problematika acestei figuri mitice, greu identificabilă este o gaură neagră în literatura de specialitate. Există mai multe statuie¹⁶⁴ descoperite în pronaosuri sau în fața naosului, care reprezintă un tânăr înconjurat de un arpe, câteodată cu un cap de leu, cu două sau patru aripi, înfășurând o cheie sau fulgere în mână. De multe ori este asociat de un glob decorat cu un simbol al literei „X”¹⁶⁵. În literatura de specialitate pentru un timp îndelungat acest personaj mitic, alegoric și după aspectul lui, sincretic a fost interpretat ca „Arimanius”, zeu cu

¹⁵⁵ Clauss, M., *op.cit.*, p. 45.

¹⁵⁶ http://www.martigny.ch/pagetype.cfm?page=pages/fr/culture_archeologie.cfm&sousmenuId=32§ion=5,8. Iunie, 2010.

¹⁵⁷ CIMRM 1750 și Clauss, M., *op.cit.*, p. 45.

¹⁵⁸ CIMRM 829

¹⁵⁹ CIMRM 216

¹⁶⁰ Clauss, M., *op.cit.*, pp. 45-46, Merkelbach, R., *op.cit.*, p. 102, Ciotti, U., *Due iscrizioni mithriache inedite*, In: *Hommages à Maarten J. Vermaseren*, Leiden 1978, pp. 233-246.

¹⁶¹ Király P., *op.cit.*, p. 19.

¹⁶² László Levente- Nagy Levente- Szabó Ádám, *op.cit.*, I, pp. 143-153.

¹⁶³ Idem., Beck, R., *op.cit.*, 1984, p. 2033.

¹⁶⁴ CIMRM 312, Aion din Merida, Arimanius din Fagan mithraeum- Ostia, Leontocefalul din Sidon (vezi figuri), CIMRM 1326.

¹⁶⁵ Ibidem. p.148.

origini în Rigveda, apărute doar în câteva inscripții și surse¹⁶⁶. Doar o singură sursă figurată există, care menționează acest bărbat înconjurat de arpe ca „Arimanius”, contextul fiind însă contestat și analizat de Hinnells¹⁶⁷. Astfel asocierea acestui personaj leontocefal, înconjurat cu arpe cu Arimanius este greoaie și neargumentată. Despre natura acestui personaj cea mai detaliată descriere provine dintr-un papyrus magic din Theba¹⁶⁸, care spune că silueta acestui personaj mitic era pictată pe pielea unoroaie, iar leontocefalul vărsa foc. Cercetarea actuală afirmă că acest figuron care pazea intrarea sanctuarului – fiind primul element magico-mitic cu care credincioșii întâlneau întrând în sanctuar – este un aspect al lui Mithras, în care se contopeau Cronos (Saturnus) zeul timpului și ocrotitor al planetei Saturn cu Helios (Sol) simbol al Soarelui. Capul de leu este un simbol solar, al focului iar arpele (câteodată prezentat împreună cu ouă, simbol orphic al genezei) este simbol al Timpului (Cronos). Această asociere este interpretată ca un moment astronomic: Soarele se află în Leo, care are ca primă treime în Saturn¹⁶⁹. Acest figuron indică un moment astronomic, iar personajul – ca și alte figuri mitice, cu aspecte schematice reluate din iconografia lumii clasice – reprezintă aspecte ale lui Mithras.

Leonteumul și figura lui „Arimanius” este probabil unul dintre cele mai importante elemente sincretice din mithraeum, o dovadă a evoluției în cadrul roman al acestui cult. Lângă zeul misterios din aia – numitul „leonteum”, narthexul și pronaosul adăposteau mai multe altare votive, dedicat altor zei: Mercurius în Hedderheim II¹⁷⁰, Silvanus în Ostia¹⁷¹ și o zeitate neidentificată la Procolitia, Britannia¹⁷².

Materialul arheologic descoperit din pronaos este foarte semnificativ în cazul mithraeumului din Sarmizegetusa. Un element important descoperit în anticamera sanctuarului este un altar votiv de dimensiuni mari cu o inscripție intactă (vezi în catalog: nr.: 19). Este singurul element de mari dimensiuni descoperit în această încăpere, celelalte găsite în pronaos fiind obiecte mici, utilizate în procesul de cult (opăi de ceramică, piese de castroane – nr.: 5-6, și nr.: 12-15). Nu cunoaștem exemple, unde pronaosul ar fi aglomerat de obiecte cultice, ceea ce indică, credinciosul intrând aici nu ne afla încă în contact direct cu acea microlume

¹⁶⁶ CIMRM 222, 369, 834, 1773.

¹⁶⁷ László Levente- Nagy Levente- Szabó Ádám, *op.cit.*, I, p. 147.

¹⁶⁸ *Ibidem*, pp. 144-145.

¹⁶⁹ *Ibidem*, pp. 149 -152.

¹⁷⁰ Király P., *op.cit.*, p. 19.

¹⁷¹ *Idem*.

¹⁷² CIMRM 844

mithraic , ci intra în anticamera acesteia, unde au început purificarea și metamorfoza spiritual , câteodată chiar fizic (sunt exemple, unde pronaosul conține un bazin ritual¹⁷³). Aceste obiecte reflectă această utilitate a anticamerei, care a servit ca un apparatus, în cazul sarmizegetusan.

Pronaosul din punct de vedere arhitectural este un element simplu și lipsit de elemente specifice arhitectonice și estetice, dar reprezintă partea integrală a sanctuarului interior, a acestui microlume hipersensibil din punct de vedere teologic.

3.2.2. *Naos*

Naosul este partea centrală și cel mai mare al sanctuarului mithraic. În cazul unei mithraeum tipic, naosul reprezintă încăperea cea mare din sanctuar, având o lungime dublă , sau în orice sens, mai întinsă decât pronaosul. Acest spațiu este nu numai un complex arhitectural compozit, dar și un spațiu sacral esențial, unde se desfășoară majoritatea evenimentelor și a proceselor din viața comunității mithraice. Naosul reprezintă „Totul mithraic”, centrul universului pentru *cultores Mithrae*. În acest subcapitol vom analiza naosul doar ca spațiu arhitectural și arheologic, partea teologico-spirituală a spațiului respectiv o vom detalia în capitolul următor.

Structura naosului este la fel de variabilă cum am văzut și în cazul pronaosului. În ciuda faptului, că există o formă și o structură schematică , care urmărește o serie de reguli teologice, fiecare element având locul lui potrivit, putem constata o varietate mare în structura navei centrale.

Naosul – fiind o încăpere subterană - este separat de pronaos prin scări care coboară jos. Singurul mithraeum, unde există apte scări (număr simbolic, care reprezintă treptele inițierii) este mithraeumul II din Hedderheim¹⁷⁴. De foarte multe ori există și un porticus care separă cele două încăperi, ușa orizontală spre partea stângă (sanctuarul din Dura Europos¹⁷⁵). Aceste reguli însă în realitate rar se respectă, cunoaștem exemple unde poarta naosului lipsește:

¹⁷³ Clauss, M., *op.cit.*, p. 45.

¹⁷⁴ CIMRM 1108

¹⁷⁵ CIMRM 34

Stockstadt¹⁷⁶, sau spaelum-uri din Ostia. Naosul era împărțit în trei „nave” paralele, uneori având și încăperi laterale și un peristil¹⁷⁷.

Elemente structurale principale din naos sunt: *statuile gemeni al dadoforilor*, Cautes și Cautopates, cele două bănci (*podium*) care reprezintă astfel nave laterale și spațiul liber dintre cele două podiumuri (*nava centrală*) cu adâncituri în pământ. În general naosul și absida în sanctuare mithraice nu erau separate cu nici un element arhitectural specific. În mithraeum apare câteva trepte de scări sau un zid simbolic care separă aceste teritorii sacre. Chiar dacă arhitectural este greu de separat naosul de absida¹⁷⁸, această reprezintă o entitate cu deosebită importanță din punct de vedere teologico-spiritual, astfel vom analiza separat.

Primul element al naosului reprezintă statuile gemenilor a lui Cautes și Cautopates (*fig. XVI și XVII*). Reprezentarea lor apare prima dată pe aceste statui simbolice, așezate nu întâmplător lângă poarta naosului, dar lângă și pe altarul central lângă scena tauroctoniei. Uneori statuile sunt înlocuite cu altare votive de mare dimensiuni dedicate celor doi dadofori sau cu niște stele votive¹⁷⁹.

Numele lor sunt atestate pe mai multe inscripții epigrafice (cel mai elocvent pe inscripția din Heddernheim, CIMRM 1127 și Poetovio III) și literare (*De antro nympharum* 24-25¹⁸⁰). Geneza etimologică a celor două personaje nu este cunoscută, astfel tema reprezintă o dezbatere vie în literatura de specialitate¹⁸¹. Numele lor au origini grecești sau persane, având ca rădăcină „*ἀπρίνδης*” (*a aprinde*) și „*καλός*” (*a călca*). Astfel Cautes înseamnă „cel care aprinde focul”, iar Cautopates „cel care calcă focul (stinge focul). După Visy Zsolt, rădăcina cuvântului are origini persane (*pateisthai*)¹⁸². Cele două personaje apare cu faclia în mână (Cautes, care se află în stânga lui Mithras are faclia înclinată sus, iar Cautopates invers, dar poziția lor se variază după regiuni¹⁸³) cu picioarele încrucișate, vestimentația persană, cu boneta frigiană, având păr creșt și bogat. Cei doi se uită spre faclia lor aprinsă cu un chip banal,

¹⁷⁶ CIMRM 1209

¹⁷⁷ CIMRM 34

¹⁷⁸ CIMRM 1158 – Mithraeumul din Stockstadt, Mithreo di Sette Porte, Mithreo di Sette Sfere, Brocolitia, Capua mithraeum.

¹⁷⁹ CIMRM 1127, CIMRM 1347, CIMRM 1591, CIMRM 1734, etc.

¹⁸⁰ László Levente- Nagy Levente- Szabó Ádám, *op.cit.*, I, pp. 138-139.

¹⁸¹ Visy, Zs., *The name of Cautes and Cautopates*, In: Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis XV, 1979, pp. 51-53., Gordon, R., *The sacred geography of a mithraeum – the example of Sette Sfere*, In: JMS, vol. I, nr. 2, 1976, pp. 119-168, Beck, R., *Cautes and Cautopates*, In: JMS. vol. II, nr.1, 1977, pp. 1-17., László Levente- Nagy Levente- Szabó Ádám, *op.cit.*, I, pp. 136-143.

¹⁸² Visy, Zs., *op.cit.*, p. 51.

¹⁸³ În provinciile danubiene Cautopates apare mai des pe partea stângă.

elaborat într-un stil clasic. De multe ori apar mențiuni ca „*b i e i gemeni*” sau „*fratres*”¹⁸⁴ dar există și anomalii, când Cautopates apare mai bătrân. Asemnarea lor cu Mithras este evidentă, deci și aici avem în fața noastră o interpretare dintr-un aspect astrologic al zeului roman. Mithras apare câteodată ca o „triadă” cu cei doi (așa apare într-o scrisoare a lui Pseudo-Dionysios Aeropagites trimisă lui Polycarpus¹⁸⁵). Simbolica celor doi sugerează foarte direct antiteza universului, dar și opoziția, contrastul fenomenelor cotidiene. Fenomenologia contrastului - ca tematică filosofică, analizată de neoplatoniști dar, anticipat, și de Heraclit - capătă o formă astrologică în simbolistica dadoforilor. Cautes și Cautopates prin esența lor astrologică fac parte din complexul teologic al sanctuarului, dar reprezintă totodată și o latură filosofică a mithraismului: ei sunt antiteze, fețe diferite, dar în Mithras se unesc într-o singură persoană. De aceea putem constata că cei doi sunt aspecte teologice ale lui Mithras.

Simbolistica lor putem rezuma astfel¹⁸⁶:

Cautes	Cautopates
- Răsăritul (Soarele tânăr)	- Apusul (Soarele bătrân)
- Dimineața	- Noapte
- Sol	- Luna
- Primăvara	- Toamnă
- Căldură	- Frig
- Sud (ieșire din Pământ)	- Nord (intrare în Pământ)
Iarnă	- Vara

Cautes și Cautopates în Dacia sunt cunoscute mai ales prin reprezentări figurate în relief (peste o sută), și mai rar sculpturale. Cele mai semnificative sunt statuile principale care îi reprezentau dadofori în naosul sanctuarului din Sarmizegetusa (*nr.:21 și 22 în catalog*). Probabil o statuie provenită din naosul unui sanctuar reprezintă și piesa descoperită la Apulum¹⁸⁷, care are 92 cm înălțime, vestimentație orientală dar fără picioare încrucișate și fără felclia tipică.

Al doilea element structural din naos reprezintă podiumul (*fig. XVIII*).

¹⁸⁴ CIMRM 308

¹⁸⁵ László Levente- Nagy Levente- Szabó Ádám, *op.cit.*, I, p. 136.

¹⁸⁶ Beck, R., *Cautes and Cautopates*, In: JMS, volume II, nr. 1., 1977, pp. 1-17.

¹⁸⁷ CIMRM 1957

Aici se desfășura marea parte a ritualurilor. Era două banchete dreptunghiulare paralele, cu lungimi diferite (de la 2-3 m până la 10-15 m) din piatră sau în cazuri sanctuarelor mici, din lemn¹⁸⁸. De foarte multe ori aceste banchete erau acoperite cu mozaic sau vopsite¹⁸⁹. În general, podiumul era dublat de o bordură destul de largă, pe care puneau recipientele de hrană și băutură. Peste, sau rar, chiar în fața podiumului erau așezate în număr impresionant reliefuri votive a dedicanților, care reprezintă surse importante nu numai în onomastica credincioșilor, dar și în reconstruirea vieții spirituale ale comunității și al misterelor mithraice.

Podiumul mithraeumului din Sarmizegetusa- dacă considerăm estimarea lui Király plauzabilă - avea o lungime de peste 18 m și o lățime de 1-2 m. Podiumul era învelit de un strat de cement în grosime de 0,05 m. Király presupune, că în timp ce interiorul sanctuarului avea culoare roșie, podiumul era vopsit albastru cu linii erpuite¹⁹⁰. Această dimensiune indică un număr mare de credincioși (30-40 de persoane putea să se așeze pe aceste banchete, ceea ce este considerat o comunitate numeroasă).

O descriere impresionantă despre rolul și funcția acestui interior din Robert Turcan: *„mithraii tăi erau pe jumătate culcați, oblici, cu chipul îndreptat către centrul criptei, unde strălucea imaginea pictată sau sculptată a lui Mithras jertfind taurul[...]. Strana era câteodată structurată în forma de fîrîd deasupra unui soi de tribun, la care se ajungea cu ajutorul câtorva trepte”*¹⁹¹.

Materialul arheologic al acestui segment nu reflectă întotdeauna fidel istoricul evenimentelor desfășurate aici. Deși pe podium desfășura marea parte a ritualurilor și evenimentelor (banchetelor- vezi capitolul următor), materialul arheologic care relatează acest eveniment este mult mai bogat în nava centrală pe podea sanctuarului. În cazul sarmizegetusan pe podium sau în împrejurimea lor s-au găsit: fragmente de coloane (4 piese) și fragmente de relief votiv (8 piese).

Exemplul cel mai detaliat și elaborat din literatura de specialitate este mithraeumul din Tienen, Belgia, unde materialul arheologic descoperit din interiorul sanctuarului este prelucrat cu cele mai noi metode și tehnici de cercetare¹⁹².

Următorul element din naos este nava centrală, terenul între cele două podiumuri.

¹⁸⁸ Pintilie, M., *op.cit.*, p. 235.

¹⁸⁹ Exemple din Roma și Ostia (Sette Sfere, Sette Porte, Santa Prisca, Mithreo Serpenti).

¹⁹⁰ Király, P., *op.cit.*, p.18.

¹⁹¹ Turcan, R., *op.cit.*, p. 249.

¹⁹² De exemplu, cercetare paleobotanică a surselor: Martens, M., *op.cit.*, pp. 49-52.

Este un segment important unde se desfășura actul dinamic al evenimentelor din sanctuar. Este terenul „de mi care” a credincioșilor și a „preoților” unde neofii sunt inițiați în misterele lui Mithras. Nava centrală avea o lungime similară cu podiumul și o lățime de 2-3 m, în funcție de dimensiunile terenului sacru (cel din Tienen avea 2 m¹⁹³). În general, podea navei era acoperită cu mozaic sau iglă. Adeseori era aglomerată cu altare votive sub care au găsit niște depozite rituale cu resturi din mâncare, oase animalelor mici (prezente în general) așezate în urne. Lângă oasele de animale arse au găsit fragmente de ceramică, ghips și cărăbune¹⁹⁴. Lângă altarele votive tipice în unele mithraeumuri mari s-au găsit și piese sculpturale fin elaborate. Aceste elemente statuare sunt reflecții tridimensionale ale unor secvențe din relieful mare, reprezentând o stație din „mitul” zeului. O asemenea statuie reprezintă Mithras taurophoros, „cel care câră taurul” la Poetovio mithraeum sau la Sidon (*fig. XIX*) sau Mithras Petrogenitus, „cel născut din stâncă”¹⁹⁵.

Nava centrală era terenul central al „grotei”, fiind segmentul cel mai adâncit, reflectând adâncimea misterului, pe care credincioșii îl cunosc aici. Tensiunea spirituală și mistică este ilustrată de altare votive găsite în acest segment al naosului.

În cazul sanctuarului sarmizegetusan în nava centrală s-au găsit o mulțime de obiecte rituale și votive (peste 50 de piese). Cele mai semnificative obiecte sunt: un relief votiv (nr.:57), statuia lui Mithras Petrogenitus (nr.20) și fragmente de sticlă (nr.:3). Lângă aceste obiecte s-au găsit 47 piese din reliefuri votive. Cele 23 de *cultores* din Sarmizegetusa cunoscute prin nume sunt identificate parțial datorită acestor fragmente. Mithras Petrogenitus este cunoscut și din Apulum prin două exemple semnificative¹⁹⁶.

Naosul – în funcție de tipul sanctuarului mithraic – se termină ori prin scări care conduc la absidă, ori fără nici un element arhitectural specific între cele două încăperi, (absida este astfel o parte integrală a naosului). La sanctuarul din Sarmizegetusa naosul se termină prin două scări, în Decea Mureșului nu avem nici o relatare că ar exista așa ceva.

¹⁹³ *Ibidem*, p. 28.

¹⁹⁴ Un material semnificativ a fost găsit și descris în sanctuarul II din Hedderheim: Király, P., *op.cit.*, p. 13.

¹⁹⁵ CIMRM 1492, CIMRM 1248

¹⁹⁶ CIMRM 1991 și 1994.

3.2.3. Absida i relieful central

Spa iul central al misterelor îl reprezintă absida cu altarul central.

Absida este spa iul cel mai mic i intim al sanctuarului, așa cum am menționat de multe ori, o încăpere separată, semicirculară sau dreptunghiulară (cum este și în cazul lui Sarmizegetusa). Dimensiunea absidei chiar și în cele mai mari mithraeumuri este foarte modestă: 4-5 m în lungime și 3-4 m în lățime¹⁹⁷. Majoritatea absidelor nu este o entitate arhitecturală separată, ci reprezintă pur și simplu zidul vis-a-vis de portic, împodobit cu altarul central pictat, principalul element teologic al acestui complex simbolic. În unele cazuri absida era separată de naos de una sau două scri (Aquincum II¹⁹⁸, Mithreodionul Sutri¹⁹⁹, Sarmizegetusa).

Un exemplu unic este absida sanctuarului din Dura Europos (*fig. XX*). Din naos intrăm în absidă prin trei scri mari. Absida este etajată, având două nivele. În primul plan găsim un altar cu o formă de corn, având pe stânga ei o platformă imensă, unde probabil erau așezate artefacte rituale. Relieful central este înconjurat de două semisfere ornamentate cu scene din mitul lui Mithras. Este unul dintre puține abside, unde relieful este înconjurat de acest simbol solar al cercului zodiacal, rezumând conținutul spiritual al întregi sanctuar.

În primul planul absidei se află altarul central. Este o piesă frumos elaborată, de dimensiuni mari pe care apare scena tauroctoniei, sau banchetul zeului Mithras Invictus cu Sol²⁰⁰. Altarul central din Sarmizegetusa nu putem identifica cu siguranță, Király presupune că altarul de forma columnar (nr.:18, *fig. XXVI*) ar fi avut un rol principal²⁰¹.

Asemănător celorlalte încăperi ale sanctuarului și peretele absidei era acoperit cu reliefuli dedicate și cu alte elemente sacre. Un caz interesant constă în exemplul sarmizegetusan: în absida sanctuarului s-a descoperit protomea lui Sol și Luna (nr.: 23) și un cult ritual (nr.:11).

Totodată, predominantul și principalul element al absidei, și, prin poziția lui a întregului sanctuar era scena tauroctoniei, un relief sau câteodată o statuie centrală. Această piesă reprezintă esența teologică, apoteoza mistică a cultului. Importanța lui se reflectă clar în

¹⁹⁷ CIMRM 1682

¹⁹⁸ CIMRM 1750

¹⁹⁹ CIMRM 653

²⁰⁰ Altare centrale cunoscute din Mithreodionul San Clemente (CIMRM 338), Mithraeum I din Poetovio (CIMRM 1487) și din majoritatea sanctuarelor din Ostia și Roma.

²⁰¹ Király, P., *op.cit.*, p. 25.

istoriografia mithraică, unde analiza acestui element a cuprins dimensiuni istorice, arheologice, teologice, estetice, filosofice și nu în ultimul rând astrologice și astronomice. Interpretarea reliefului de cult avea întotdeauna un rol determinant asupra actualului curent de cercetare.

Elementul central al cultului apare în trei forme de reprezentare: ca basorelief (majoritatea exemplelor se încadrează în această categorie), ca pictură murală (cele mai faimoase exemple sunt în Ostia, Capua, Roma²⁰² - și ca o descoperire senzațională din 1962, cel din Marino²⁰³) și ca operă sculpturală (cuprinzând doar scena tauroctoniei, fără scene minore²⁰⁴). Putem constata o oarecare cronologie, datând acest element central prin modul de reprezentare: sculpturile din absida sunt cele mai vechi reprezentări ale tauroctoniei, iar reliefuluri complexe au apărut, când cultul mithraic s-a răspândit, iar reprezentarea detaliată a mitului a devenit o necesitate practică. În majoritatea cazurilor, relieful era viu colorat ca și varianta în pictura murală a tauroctoniei.

Tauroctonia în forma de sculptură apare foarte rar, este cunoscut mai ales din *spaelaeum*-uri, sanctuare boltite în general din Italia. Aceste opere de artă sunt elaborate într-un mod fin și elegant fiind capodopere ale unor ateliere apreciate. Sculptura îl prezintă foarte detaliat pe Mithras, calcând pe taur. Scena surprinde momentul uciderii, momentul cel mai tensionat și mistic al cultului. Mithras pe sculpturi tauroctonice apare ca un tânăr idealizat, cu un chip extatic având însuși trăsături elenistice. Are o vestimentație variabilă (cel mai frecvent persan²⁰⁵ dar cunoaștem și analogii elenistice, clasice²⁰⁶). Exemplul din Ostia este o anomalie din mai multe puncte de vedere: Mithras are o vestimentație elenistică (o tunică scurtă), nu poartă boneta frigiană și poziția capului – neobișnuită în iconografia lui Mithras – direct în sus, și nu spre dreapta (*fig. XXIV*).

Din mithraeumul din Sarmizegetusa cunoaștem doar o singură reprezentare sculpturală a lui Mithras *tauroctonus* (nr.:58), acesta - în ciuda dimensiunii ei semnificative - era doar un ex voto după Király.

Scena principală ca pictură murală este o curiozitate arheologică, foarte rar cunoscută în Imperiu. În Dacia nu avem date despre astfel de reprezentări, ceea ce nu înseamnă, că nici nu au

²⁰² Barberini Mithraeum – CIMRM 389, Mithreo di Santa Maria Capua Vetere – CIMRM 180.

²⁰³ Vermaseren, J. M., *The mithraeum at Marino*, In: *Mithraica III*, Leiden, 1982, 105. p. (*figura XXIII*)

²⁰⁴ CIMRM 76, CIMRM 230, CIMRM 531, CIMRM 593, CIMRM 1768.

²⁰⁵ CIMRM 310, CIMRM 370, CIMRM 352, CIMRM 548 (*figura XXV*), CIMRM 584. CIMRM 557.

²⁰⁶ CIMRM 230 din sanctuarul ostian, Therme di Mithra (*figura XXIV*).

existat variante mai primitive în unele sanctuare private sau pe peretele sanctuarului din Sarmizegetusa.

Pentru reprezentarea scenei tauroctoniei cea mai răspândită formă era basorelieful. Din întreaga Imperie cunoaștem sute de exemple de reliefuri, al căror analiză arheologică, artistică și teologică reprezintă pentru mult timp principală ocupație științifică în cadrul studiilor mithraice. Reliefurile mithraice le putem analiza după următoarele criterii:

- ca un obiect arheologic (după material, dimensiuni, locul de descoperire, locul de păstrare)
- ca un obiect artistic (după formă și structura de reprezentare, elaborare artistică și analiza figurativă)
- ca un obiect cultic (analizând conținutul spiritual și teologic)

Evident, relieful mithraic îl putem încadra în fiecare categorie, astfel analizarea acestui obiect reprezintă o provocare științifică superioară, care a marcat principalele trasee ale curentelor de cercetare. Relieful de cult este analizat mai ales ca obiect artistic (accentuând forma și structurarea reliefului) și cultic (supradimensionând simbolismul astrologic al reprezentării).

Principii arheologice au jucat un rol secundar în analiza acestei piese, capătând noi dimensiuni doar în cercetarea recentă²⁰⁷.

O abordare tradițională în analiza reliefului de cult încă din secolul XIX (Király, Visconti, Cumont) este structurarea și analizarea acestora după numărul registrelor: prin această metodă presupune o regionalizare a reliefulor²⁰⁸. Cultul mithraic din provinciile danubiene are originalitatea sa în structurarea și forma reliefului de cult. Spre deosebire de cele occidentale, care-i prezintă pe Mithras între doi pilastri cu compartimente împodobite cu decoruri, sub un soi de lintou ocupat de episoade din poemul divin și din adunarea Olimpianilor, cele din Dacia au forme și structuri diferite. Reliefurile din Sarmizegetusa erau grupate după același sistem încă de Király Pál²⁰⁹, care stabilește următoarele categorii: tauroctonia simplă cu un registru (20 piese), relief complex cu un registru (7 piese), relief în medalion (5 piese), reliefuri cu două registre (3 piese), reliefuri simple cu trei registre (3 piese), reliefuri complexe cu trei

²⁰⁷ Beck, R., *op.cit.*, 1984, pp. 2076-2078

²⁰⁸ Turcan, R., *op.cit.*, p. 243.

²⁰⁹ Király, P. *op.cit.*, p. 26.

registre (9 piese), reliefuri cu cinci registre (3 piese) și reliefuri concentrice (tauroctonia este înconjurat de mai multe registre, uneori suprapuse).

Această categorizare însă nu este a ezat într-un context istoric și cultic. Principiul structurii (cine, când și din ce cauză abordează la aceste noi forme), analiza arheologic (materialul, proveniența) și distingerea după funcția reliefului (relief central sau dedicat) sunt principalele deficiențe ale cercetării.

Prin analogii occidentale, putem stabili mai multe principii noi pentru tipologia și analiza reliefurilor de cult, prin care vom avea acces la informații foarte utile și în evoluția, itinerarul și conținutul teologic al cultului mithraic. O alternativă de cercetare are următoarele secvențe:

- Analiza detaliată a reliefurilor din punct de vedere arheologic, artistic și teologic (și nu separat)
- Tipologia reliefurilor după material, proveniență și – dacă se poate – artist sau lapidarius.
- Folosirea reliefului central în detectarea unui sanctuar (acest punct indică separarea reliefurilor centrale și dedicate)
- Reliefuri au un caracter temporal și spațial: cu o tipologie precisă, am putea constitui o cronologie și o răspândire teritorială.

Scena tauroctoniei este doar una dintre scenele care apar pe relieful central, sau pe reliefuri votive, dedicate de cei inițiați, afișate pe peretele sanctuarului. Analiza acestor scene mici, „secundare” este iarăși o temă rar dezbatută, aflându-se în umbra marii scene centrale²¹⁰. Este greu de stabilit, dacă aceste scene secundare formează sau nu un „mit al lui Mithras”, o narațiune lineară. Cercetarea actuală presupune că aceste scene – afișate nu numai pe peretele sanctuarului, dar apărute și pe relieful central – nu formează treptat o poveste lineară, intergarală a cum se formează mitul Mântuitorului prin scenele Patimilor, afișate și ele pe peretele bisericilor catolice, ci mai degrabă este vorba despre o narațiune ciclică (având ca bază cultul solar).

Cinci scene importante putem distinge, care au și ele mai multe subscene aglomerate cu un număr mare de personaje, figuri și obiecte: scena *Mithras Petrogenitus- na terea din stâncă*, scena *Fons Aeternus- izvorul etern*, scena *Mithras Taurophoros*, scena *Mithras Tauroctonos*, și scena *Mithras Sol Invictus*.

²¹⁰ László Levente- Nagy Levente- Szabó Ádám, *op.cit.*, I, p. 170.

Mithras Petrogenitus reprezintă momentul nașterii al zeului, primul element din „mitul” sau mai corect, din ciclul teologico-astrologic al zeului (fig. XXI). Acest element mitic este cunoscut deja în antichitate (din secolul II.) Există o mulțime de surse literare și arheologice care dovedesc acest fapt. Surse literare care menționează nașterea zeului din stânci sunt: Iustinus, *Dialogus cum Typhone Judeo*, 70, 1, Commodianus, *Instructiones*, I 13, 1-3., Firmicus Maternus, *De errore profanarum religionum*, 20, 1.5, Ieronim, *Contra Joannem Hierosolymitanum*, I, 7., Zosimos, *Memorii autentice*, 13, 1²¹¹).

Mithras, născut de „*aestus libidinis*” este prezentat cu o fclie și cu un pumnal, ca simbol al focului. „Stânca” din care se naște are o iconografie variabilă (roc dur²¹², ou²¹³, roc format din roci mici cu forma de ou²¹⁴), în general înconjurat de un arpe. Secvența este asociată de multe ori cu Saturnus sau cu Oceanus (bătrânul din apă apare după scena nașterii) astfel nașterea lui Mithras este interpretată ca un vis al lui Saturnus, al Timpului etern. Cu el se naște totodată focul și lumina²¹⁵. „Data nașterii” este greu de identificat prin varietatea reliefurilor, dar se pare că a fost în lunile verii, și nu la 25 decembrie²¹⁶.

Mithras Petrogenitus și Saturnus apar pe mai multe reliefuri din Sarmizegetusa: nr.- 42, 43, 45, 48, 51, 55, 67, 82.

Fons Aeternus²¹⁷ reprezintă miracolul izvorului, când Mithras face să izvorească nectar (sau apă) din roc (fig. XXII). Este o scenă omisă de cercetare în ciuda faptului că este o temă care a ajutat în descifrarea mitului și esenței teologico-astrologice a cultului. Curentul „astrologic” interpretează această scenă ca nașterea Căminii Lactee. Tema apare foarte des în Dacia²¹⁸. Pe reliefuri din Sarmizegetusa scena apare pe monumente: nr.: 73, 75 și 76.

Mithas Taurophoros (*Transitus Dei*)²¹⁹ reprezintă o scenă complexă, unde leitmotivul principal este taurul (fig. XIX). Există mai multe ipostaze, unde apare taurul (în barcă, într-o casă, pe câmp) asociat câteodată cu alte animale (câine, capricorn, berbec²²⁰). Este secvența

²¹¹ *Ibidem*, pp. 171-175.

²¹² CIMRM 1492

²¹³ CIMRM 1088

²¹⁴ CIMRM 2151, 2170,

²¹⁵ László Levente- Nagy Levente- Szabó Ádám, *op.cit.*, I, p. 179.

²¹⁶ *Ibidem*, p. 182.

²¹⁷ CIMRM 485, 1533

²¹⁸ CIMRM 1958 din Apulum și CIMRM 1920 din Potaissa sunt foarte importante și în interpretarea ritualului de inițiere.

²¹⁹ CIMRM 1497

²²⁰ O analogie unică este chiar din Apulum - CIMRM 1935.

mitului cu cele mai multe posibilități de analogii din mitologia clasic (Hermes, Heracle și furtul bovinelor). Furtul taurului reprezintă tranzitul astronomic (trecerea la meridian a unui corp ceresc- în cazul nostru ori trecerea Soarelui în zodia Taurus, ori a planetei Venus, care câteodată „scap” din atracția Soarelui așa cum scap pentru un scurt timp taurul de Mithras)²²¹. Scena apare pe mai multe reliefuri din Ulpia (nr.:42, 48, 57, 58, 60).

Scena tauroctoniei este elementul central din scenele mitului și ale ciclului solar (*fig. XXIII*). Mithras apare cu un genunchi pe spatele taurului, înjunghiind animalul cu un pumnal din mâna dreaptă. Sângele, ce se varsă din gâtul taurului se transformă în cereale. Protagonistul niciodată nu se uită la animal ucis, ci spre bustul lui Sol. În scena apar mai multe figuri secundare: corbul pe manta lui Mithras, un scorpion sub testiculele taurului, arpele și câinele, care caută rana animalului jertfit (*fig. XXVIII*). Scena este îngrădită de dadofori. Pe partea superioară a reliefului apare bustul lui Sol, Luna, și câteodată semne zodiacale. O anomalie unică este personajul misterios în locul corbului pe unele reliefuri dacice (Phosphorus)²²². Adesea apare alte altare sau alte stele pe partea superioară a scenei. Această secvență centrală este o hartă, un calendar și un mit: reprezintă „²²³ sfârșitul lumii vechi și nașterea unui nou univers. Această mit este esența cultului, Mithras învinge Timpul, și aduce mântuire inițială ilor nu prin învingerea sa²²⁴, ci prin ciclicitatea astrologică și dominarea forțelor astronomice.

Scena tauroctoniei este secvența cea mai răspândită și în Sarmizegetusa: apare pe 62 de reliefuri (nr.: 24-85).

Ultima scenă reprezintă pe Mithras „triumfător” împreună cu Sol în patru ipostaze: Sol îngenunchiat în fața lui Mithras care ridică omoplatul taurului investind pe Sol, Sol și Mithras *syndexi* strângându-și mâinile peste un altar pe care apare carnea jertfită a animalului sacrificat, Sol și Mithras în timpul banchetului ritual iar în sfârșit Mithras urcă în quadriga lui Sol²²⁵.

Relieful central- dar și absida sanctuarului cu toate elemente minore ale acestei încăperi – este o temă frăgdată și mult dezbatută de literatura de specialitate, însă apropierea metodelor arheologice și cele teologice poate deschide noi porți în cercetare. Această oportunitate este

²²¹ László Levente- Nagy Levente- Szabó Ádám, *op.cit.*, I, p. 199.

²²² Clauss, M., *op. cit.*, pp. 84-85.

²²³ László Levente- Nagy Levente- Szabó Ádám, *op.cit.*, I, p. 224.

²²⁴ Teoria lui Cumont. Vezi în: Cumont, F., *op. cit.*, p. 123.

²²⁵ Nemeti, S., *op. cit.*, 2005, p. 311, László Levente- Nagy Levente- Szabó Ádám, *op.cit.*, I, p. 226.

actual în mod accentuat în cazul Daciei, unde analiza relievelor și a particularităților lor promite rezultate noi și fertile.

4. Mithraeum ca spațiu sacral: viaa spirituală și comunitatea mithraică

4.1. Semne zodiacale: soteriologia și conținutul astronomic al cultului mithraic

Edificiul mithraic are un aspect arhitectural specific datorită conținutului astrologic și teologic. Cultul se bazează pe un concept filosofico-astrologic, care într-un fel reflectă nu numai esența teologică a mithraismului, dar este oglinda tipică a filosofiei și astronomiei din epoca respectivă. Sursele literare, dar și cele arheologice reflectau evident latura astrologică a acestui cult²²⁶, astfel istoriografia mithraică, începând din secolul XIX nu evita analiza acestor semne²²⁷, dar interpretarea relevantă s-a realizat doar în secolul XX odată cu elucidarea principalelor probleme generate de un secol de cercetare. Un act simbolic, care marca nașterea curentului a căruia zis „astrologic” este Conferința Internațională de Cercetări Mithraice susținută la Teheran în 1975, când Stanley Insler prezenta concepții revoluționare în interpretarea reliefului central²²⁸. De atunci tauroctonia, scene minore din relief și întreaga structură a sanctuarelor mithraice au devenit „spații astrologice”, hărți și planuri enigmatice și codate având limbajul neoplatonic și spiritual²²⁹ prin care se reflectă „imaginea universului”²³⁰ analizat de Michael Speidel²³¹, David Ulansey²³², Richard Gordon, Roger Beck și Szabó Ádám. Rezultatul monografiilor, articolelor și discuțiilor vehemente este un caleidoscop astrologic. Toate sanctuare sunt grote, care imită universul²³³. Toate elemente figurative sunt niște simboluri, „coduri” astrologice, care reprezintă drumul zeului, al Soarelui pe cer în anul celestial. Fiecare element și încorporează din sanctuar are un rol aparte, foarte bine stabilit, un limbaj și un simbolism astrologic, care simbolizează stațiile Soarelui, mișcarea planetelor și

²²⁶ Sanctuarele Sette Porte, Sette Sfere, mozaicul de la Ponza sunt surse indiscutabile care dovedesc latura astrologică a cultului.

²²⁷ Király P., *op.cit.* p. 10, vezi și bibliografia folosită de autor.

²²⁸ Tóth, I., *Mithras, a misztériumok istene?*, In: Ókor 1., 2003, p. 27.

²²⁹ Dillon, John, *The platonizing of Mithras*, In: JMS, volume II, nr. 1., 1977

²³⁰ Beck, R., *op.cit.*, 2006, p. 102.

²³¹ Speidel, M., *Mithras- Orion: greek hero and roman army God*, In: EPRO 81, Leiden, 1980, pp. 1-55.

²³² Ulansey, David, *The origins of the Mithraic Mysteries*, Oxford, 1989, pp. 25-45.

²³³ Beck, R., *op.cit.*, 2006, p. 105.

foarte rar sunt codate în date sau evenimente astronomice, care se pare, că au jucat un rol marcant în spiritualitatea mithraică²³⁴. Elementele astrologice prezentate în sanctuar sunt²³⁵:

Naos	
Podium nordic (partea stânga)	Podium sudic (partea dreaptă)
<p>Cautes</p> <p>Elemente de var : Luna – Virgo</p> <p style="text-align: center;">– Leo</p> <p style="text-align: center;">Mercur – Pisces</p> <p style="text-align: center;">– Gemini</p> <p>Elemente de prim var :</p> <p style="text-align: center;">Jupiter – Taurus</p> <p style="text-align: center;">– Aries</p>	<p>Cautopates</p> <p>Elemente de toamnă : Mars – Libra</p> <p style="text-align: center;">– Scorpion</p> <p style="text-align: center;">Venus – Capricorn</p> <p>Elemente de iarnă : Venus – Sagittarius</p> <p style="text-align: center;">Saturn – Aquarius</p> <p style="text-align: center;">– Pisces</p>

Cum observăm acest complex astronomic reprezintă ciclul solar în care planeta Saturnus este cunoscută în antichitate (elementul cel mai îndepărtat fiind considerat Saturn, care devine astfel simbolul timpului). Mithraeumul prin fiecare element al său capătă un simbolism soteriologic: drumul zeului Mithras care se naște în visul lui Saturnus (Oceanus) dintr-o stâncă eternă, nu este altceva, decât momentul când Soarele intră din Pisces în Virgo, începând un nou an solar astronomic. Erudiția și pragmatismul astronomic devine în teologia mithraică o unealtă, prin care ei construiesc o soteriologie nouă, care însă are analogii în antichitate, reflectând cumva itinerarul zeului. Această ciclicitate este rezumată în absidă, pe reliefurile centrale, unde tauroctonia reprezintă doar o secvență din acest drum solar, momentul cel mai important însă pentru credincioșii lui Mithras: zeul soarelui și al luminii biruiește puterile eterne și cosmice, mântuirea este garantată prin actul tauroctoniei: sacrificarea taurului devine doar un topos iconografic religios, moștenit din lumea clasică.

Sursele antice arată că mithraicții aveau o concepție bogată și complexă despre *anima*. După textele lui Macrobius și Numenius²³⁶ putem afirma că în teologia mithraică exista o concepție despre „ciclul toria sufletelor” exprimate prin simbolismul astrologic²³⁷.

²³⁴ Eclipsa lunară din 23 decembrie, 93 este un moment important, după argumentările lui László Levente. In: László Levente- Nagy Levente- Szabó Ádám, *op.cit.*, I, p. 225.

²³⁵ După Beck, R., *op. cit.*, 2006, pp. 103-105.

4.2. Procesul ini ierii: cele apte grade de ini iere i sfere celestiale

„Misterul” lui Mithras nu era deschis pentru oricine. Exclusivitatea i caracterul de „mister” al cultului a fost singura caracteristic , care a r mas în memoria colectiv pân la secolul X.d. Hr. (*Enciclopedia lui Suda*²³⁸). Neexistând surse directe despre regulile, teologia i esen a spiritual a cultului, tiin a se bazeaz pe surse paleocre tine i epigrafice. Din aceste afl m, c comunitatea mithraic era una închis , num rul practicanilor era redus i existau o serie de reguli prin care un neofit devine ini iat al „misterelor”. Cei neini ia i, lumea de „dinafar ” tia despre existen a cultului (prezen a unui sanctuar într-o localitate eviden ia aceasta) i probabil cuno teau câteva elemente principale din aceast (scena tauroctoniei, numele gradelor de ini iere, eventual vestimenta ia, modul de salut al credincio ilor). Esen a spiritual îns era una secret , misterioas care se deschide treptat doar pentru cei care sunt hot r i s particip în acest proces de ini iere²³⁹.

Femeile probabil erau excluse din misterele lui Mithras²⁴⁰, nu exist îns nici o dovad pro sau contra.

Din surse antice i graffiti din mithraeum-ul Santa Prisca²⁴¹ afl m c existau apte grade de ini iere: *corax*, *nymphus*, *miles*, *leo*, *Perses*, *heliodromus* i *pater*. Aceste nume i grade erau simbolice, fiecare având un întreag mit i o serie de reguli. Pentru cei neini ia i în mistere mithraice ace ti termeni nu au avut nici un sens teologic, cultic (de aceea este greu de descifrat azi etimologia i esen a cuvintelor i a gradelor de ini iere²⁴²). Fiind un cult de mistere, informa iile despre gradele de ini iere sunt foarte laconice. Dintre termenii specific mithraice (onomastica lui Mithras, figuri secundare din cult) gradele de ini iere apare cel mai rar în inscrip ii epigrafice (*pater* 112, *leo* 35, *miles* 10, *corax* 10, *heliodromus* 3, *perses* 6, *nymphus*

²³⁶ László Levente- Nagy Levente- Szabó Ádám, *op.cit.*, I, pp. 253-262.

²³⁷ Nemeti, S. – Nemeti, I., *Planets, grades and soteriology in Dacian Mithraism*, In: AMN 41-42/ I, 2007, pp. 107-108.

²³⁸ Clauss, M. *op. cit.*, p. 102.

²³⁹ Alvar, J., *Romanising Oriental Gods: Myth, Salvation and Ethics in the Cult of Cybele, Isis and Mithras*, Leiden – Boston, 2008, pp. 364- 382.

²⁴⁰ Exist câteva exemple unde apare numele feminine, îns leg tura lor cu Mithras este incert (CIMRM 1952)

²⁴¹ Clauss, M. *op. cit.*, pp. 104-105.

²⁴² László Levente- Nagy Levente- Szabó Ádám, *op.cit.*, II, pp. 6-8.

6²⁴³). Din Dacia nu cunoa tem nici un adept men ionat împreun cu gradul s u de ini iere. Cele apte grade de ini iere era împ r it în dou categorii: primele trei erau „ajut torii” cultului²⁴⁴, leul era primul ini iat adev rat, iar paterul reprezenta capul comunit ii. Cel mai bine cunoa tem lideri spirituali al acestor comunit i, care erau de multe ori erau exper i în astrologie²⁴⁵ i numi i de membrii comunit ii cu epitetul „dignissimus”, „sanctus”, „pientissimus”²⁴⁶. Din datele cunoscute este foarte greu de stabilit raportul numeric între cei ini ia i i statutul social al adept ilor. Surse antice men ioneaz , c cei ini ia i erau ale i dup reguli morale i cultice, deci ierarhia din comunitate nu era dependent de statutul social al credincio ilor.

Ini ierea unui neofit în misterele mithraice nu este cunoscut în detalii, dar prin analogii antice (misterele eleusiene, isiace, dionysiace) i din surse laconice putem reconstrui principale momente. În primul rând cei care dorea intrarea în comunitate, au avut o serie de obliga ii: au adus ofrande scumpe zeilor²⁴⁷, ineau post de un timp bine stabilit, probabil cu rug ciuni specifice (pe care nu le cunoa tem). Prima etap a ini ierii –la fel ca întreagul proces cultic - era coordonat i supravegheat de pater-ul comunit ii. Surse unice sunt albumele din Virunum publicate în 1994, care con ine lista complet a comunit ii mithraice din localitatea respectiv cu date, func ii, grade i alte informa ii unice²⁴⁸. Din aceste surse (i din alte liste incomplete²⁴⁹) reiese c în fiecare an doar vreo 2-3 neofi i erau preg ti i pentru aderare la comunitatea mithraic i au avut ansa de a cunoa te marele mister în interiorul sanctuarului mithraic (care probabil era închis pentru lumea exterioar). Nu tim dac existase un cens pentru cei neini ia i („suma de aderare”), cert este îns c aproape fiecare comunitate avea un aerarium²⁵⁰.

Urm torul act din ini iere era jur mântul i „imitarea mitului”. Cele mai relevante surse sunt papirusuri descoperite recent (*Oxyrhinkhos papyrus*²⁵¹) care citeaz jur mântul unui neofit mithraic. Aproape fiecare oper a lui Tertullian (*De corona* 15,3, *De baptismo* 5,1, *Adversus*

²⁴³ CIMRM I, p. 352, CIMRM II, p. 427.

²⁴⁴ László Levente- Nagy Levente- Szabó Ádám, *op.cit.*, II, p. 10.

²⁴⁵ CIMRM 708

²⁴⁶ László Levente- Nagy Levente- Szabó Ádám, *op.cit.*, II, p. 36.

²⁴⁷ *Ibidem*, pp. 52-53, Apuleius, *Metamorphoses*, XI 28, 3.

²⁴⁸ *Ibidem*, p. 53., Beck, R., *Qui mortalitatis causa convenerunt: the meeting of the Virunum mithraists on June 26, A.D. 184*, In: Phoenix, vol. 52, 1998, p. 335.

²⁴⁹ CIMRM 218, CIMRM 688

²⁵⁰ László Levente- Nagy Levente- Szabó Ádám, *op.cit.*, II, p. 55.

²⁵¹ *Ibidem*, pp. 55-56.

Marcionem I 13,5, De praescriptione haereticorum 40, 1-4, Ad nationes I 7, 23-24, Apologia 8,7)²⁵² relatează ritualul neofitilor. Fiecare grad avea un ritual aparte, cunoscut însoțit foarte puțin. În procesul inițierii și în imitarea sau recrearea mitului foloseau obiecte specifice, care reprezintă principala dovadă arheologică despre existența cultului și a ritualurilor speciale: small-finds mithraice, ceramic ornamentat cu simboluri zodiacale sau a gradelor de inițiere, masca rituală (leontocefalic, în forma de corb, etc.²⁵³), opaițe figurate sau inscripționate (*fig. XXXIII*), cuțit, pumnal sau câteodată chiar gladius (*fig. XXXIV*), coroană din dafine și o mulțime de vase specifice²⁵⁴.

Fiecare grad de inițiere avea o sferă cerească, un „drum de inițiere” reflectat printr-o secvență cosmică din drumul Soarelui. Simbolurile acestor stațiuni cultice și teologice erau simbolizate de planete.

Inițierea, gradele de inițiere și sfere cerești se pot rezuma astfel:

Grade de inițiere	Sfera cerească (tutela)	Particularitățile ritului de inițiere	Alte simboluri
corax	Mercur	Încă din copilărie (7-13 ani), devenea ajutor	Hieros, simbol al ascetismului, ingenium, lucruri cupiditas
nymphus	Venus	Bărbații erau inițiați în acest grad în „vestimentația lui Psyche” ²⁵⁵ , adică feminin	Opaițe, voale, desiderii, motus, cupiditates, libido
miles	Mars	Baie rituală, amenințare cu un gladius (pumnal), proba de foc, moartea simbolică, însemnare pe frunte cu o cruce,	Sac militar, sulă, cască, sanguis, iracundia

²⁵² *Ibidem*, p. 276.

²⁵³ CIMRM 1896, László Levente- Nagy Levente- Szabó Ádám, *op.cit.*, II, p. 65, Clauss, M., *op. cit.*, p. 109.

²⁵⁴ Martens, M., *op. cit.*, pp. 36-40.

²⁵⁵ László Levente- Nagy Levente- Szabó Ádám, *op.cit.*, II, p. 72.

		oferta coroanei, respingerea coroanei și dedicarea zeului,	
leo	Jupiter	Purificare cu miere, imitarea renașterii prin foc (ritual cu nafta), sacrificarea animalelor (păsări, berbec, taur?)	Sistrum, fulgeri, lopata de jar, honorum desiderium, politikon
Perses	Luna	Punerea în fructe (rolul fructelor și al cerealelor?)	Seceră semilunară, corpus, phytikon,
Heliodromus	Soarele	Încoronarea cu raze de soare, actul străngerii de mână cu Mithras (pater)	Fecundație, spiritus
Pater	Saturn	Actul purificării (nuditate?)	Bonnet frigian, baghet, inel, theoretikon, umor, ratio

După actul de inițiere organizau banchetul cultic. Acest eveniment este atestat arheologic în fiecare mithraeum, în unele cazuri s-a descoperit cantități extraordinare (patru kilograme de semințe în sanctuarul din Lentia²⁵⁶). În Dacia s-au găsit oseminte de păsări în sanctuar. Banchetul era organizat de cei inițiați, introdușii noi (μύστροι) în diferite grade și participa la acest eveniment întreaga comunitate. Coraxii erau cei care serveau masa.

Reconstruirea proceselor de inițiere, a banchetului ritual și a întregii viațe spirituale a comunității mithraice putem face doar pe baza textelor paleocreștine (surse cu siguranță subiective), a inscripțiilor epigrafice, a graffiti-ilor antice (surse probabil cele mai importante,

²⁵⁶ *Ibidem*, p. 105.

fiind suse directe) i a reprezent rilor iconografice sau vizuale (o alt surs important care nu are ca scop demitizarea sau demoralizarea mithraismului). O sus recent descoperit i foarte important în felul s u reprezint a a zis Catehismul mithraic” sau papyrusul din Hermupolis²⁵⁷ (singur surs provenit dintr-un atmosfer mithraic , care vorbe te direct despre mithraism). Textul foarte fragmentar reprezint instruc iuniile utile pentru un neofit, „neini iat” pentru a parcurge cu succes primul grad de ini iere.

Via a spiritual , elemente ale cultului i procesul ini ierii sunt teme pentru care nu s-au dat înc r spunsuri definitive la ni te întreb ri seculare, cumontiene.

4.3. Cultores Mithrae: adept ii cultului mithraic din Dacia

În acest subcapitol vom prezenta doar schematic principalele probleme ale acestei teme necercetate, care reprezint o curiozitate în cercetarea de religia antic a Daciei romane, cu scopul de a marca principalele trepte a unei analiza mai ampl asupra acestei tem .

Prezen a cultului mithraic în Dacia roman este incontestabil datorit unui material arheologic, care este semnificativ în compara ie cu altor provincii (*Fig. I.*). A a cum am men ionat, itinerarul i evolu ia cultului mithraic pe teritoriul Daciei este foarte greu de stabilit (dac nu imposibil, în lipsa surselor databile). Exist foarte pu ine informa ii databile din peste 270 surse mithraice descoperite în Dacia (unul dintre aceste fiind CIMRM 2031, care men ioneaz epitetul „Metropolis” a ora ului Sarmizegetusa²⁵⁸, numele credincio ilor din legiunea V Macedonica i XIII Gemina i c iva func ionari civili i militari de rang înal i care pot fi data i în linii mari –*vezi fig. XXXV*). Aceste date nu ajut doar decât s stabilim, c mithraismul este prezent probabil de la cucerirea Daciei pân la p r sirea teritoriului. Majoritatea sanctualelor mithraice din Dacia nefiind cercetate sistematic, nici via a spiritual a comunit ii mithraice nu putem reconstrui. Pentru a reconstrui via a spiritual i cotidian a unei comunit i mithraice avem nevoie de urm toarele informa ii relevante:

- Cercetarea sistematic a edificilor de cult

²⁵⁷ László Levente- Nagy Levente- Szabó Ádám, *op.cit.*, I, p. 272.

²⁵⁸ B rbulescu, M. (coordonator), *Atlas dic ionar al Daciei romane*, Cluj- Napoca, 2005, p. 41.

- Analiza – din punct de vedere arheologic, artistic și istoric- obiectelor provenite din sanctuar (în special celor cultice, „small-finds” mithraice care ajută foarte mult în recrearea acestui cult împreună cu adepții săi²⁵⁹)
- Cercetarea contextual (istoric, militar, etnic) al credincioșilor (album mithraicae)

Cea mai importantă monografie despre cultores mithrae a fost scrisă de Manfred Clauss: *Cultores Mithrae : die Anhängerschaft des Mithras-Kultes*. Stuttgart : Franz Steiner Verlag, 1992. O carte de referință, *Cultores Mithrae* prezintă 997 adepți ai lui Mithras din întreagul Imperiu²⁶⁰ analizând structura etnică, populația, evoluția și statutul social și material al credincioșilor. După apariția cărții, lista s-au extins cu numele celor din Virunum (peste 180 de mithraști). Astfel azi cunoaștem peste 1100 de credincioși.

O comunitate mithraică se forma și organiza după mai multe criterii (etnice, sociale, militare, de rudenie²⁶¹), dar principalul criteriu de a intra în comunitate – fiind vorba de un cult de mistere- era unul spiritual- etic și nu social sau material. În fiecare an comunitatea accepta 2-3 membrii noi (nu știm, dacă acest raport era în legătură cu mortalitatea comunității). Lista credincioșilor - a fost zis *album cultores mithrae*- urma să înregistreze numele adepților. Majoritatea acestor grupuri de credincioși erau în legătură strâns (cunoaștem mai multe exemple, unde o întreaga familie- tatăl, fiul și unii alți membrii din familie- au devenit mithraști²⁶², sau sclavii și-au urmat stăpânul pe acest drum). O comunitate obișnuită era formată din 15-20 de membrii.

Există probabil comunități și mai mici, care au venerat pe zeul Luminii în case private, în peșteri naturale fără urme arheologice semnificative (un exemplu semnificativ este cazul lui M. Cocceius Genialis, al cărui nume ca dedicat apare în Napoca, unde până acum nu s-a descoperit nici un edificiu mithraic, dar existența așemenor sanctuare este foarte posibil). Doar o comunitate mare și de stare material semnificativ putea construi un mithraeum (peste 30-40 de credincioși). Faptul că unele orașe aveau mai multe sanctuare (Ostia, Roma, Aquinum, Heddernheim dar probabil și Apulum, Sarmizegetusa) arată că comunitățile au fost organizate după criterii de rudenie, cunoștințe.

²⁵⁹ Exemplul din Tienen este probabil cel mai recent analogie care arată importanța small findurilor mithraice.

²⁶⁰ O listă incompletă apare în CIMRM I-II, pp. 356-360 respectiv pp. 432-437.

²⁶¹ Opinia lui Clauss, că mithraști erau mai ales militari este azi dezbătută și neacceptată de unele curente. Vezi: Gordon, R., *Who worshiped Mithras?*, In: JRA 7, 1994, pp. 450-474.

²⁶² László Levente- Nagy Levente- Szabó Ádám, *op.cit.*, II. p. 101.

În Dacia cunoaștem 74 de nume mithraice (*fig. XXXV*) din 12 localități (în proporții mari din zone urbane – 90%), majoritatea lor fiind din Apulum (31) și Sarmizegetusa (23). Aproape exclusiv sunt liberi (doar câteva excepții sunt²⁶³). Nu cunoaștem dacă există un criteriu de selecție pe bază de statut social (reprezentările din Ostia și Dura Europos nu reflectă aceasta).

Nu putem stabili nici intervalul exact când au trăit (datând astfel și comunitatea), câte comunități erau în Dacia (așa cum am văzut în unele orașe existau mai multe comunități) și cum membrii aveau acestea. Numele credințelor este cunoscut exclusiv din dedicații, altare votive sau alte obiecte mithraice (relief dedicat). Din lipsa altor surse și datorită informațiilor nefavorabile nu putem aborda la o analiză detaliată a comunităților mithraice, singura cale fiind „biografiile” personajelor prin analogii imperiale²⁶⁴.

Doar 38 din listă și-au menționat și funcția sau statutul social, administrativ, majoritatea lor fiind persoane militare (cel mai semnificativ fiind *fr. în* doial Q. M. Victor Felix Maximillianus, *legatus legionar al al legiunii XIII Gemina*). Aceste personaje militare reprezintă legătura vie între Orient și Occident, dar este greu de stabilit unde și cum au cunoscut cultul lui Mithras.

Un caz interesant reprezintă Caius Iulius Valens, *haruspex* din Apulum. Intrarea unui sacerdot oficial în rândurile mithraicilor arată autonomia religioasă-culturală a acestor culte de mistere, reflectă interoperabilitatea între cultul oficial roman și cele orientale, de mistere care au dat ansa de revelație, mântuire spirituală mai adâncă chiar și pentru un sacerdot.

Un personaj mult dezbătut este Publius Aelius Marsius Hermadius (din Tibiscum) care apare și în Sarmizegetusa²⁶⁵ care prin analogii imperiale se pare, că a jucat un rol important în răspândirea cultului mithraic.

Despre obiecte uzuale, tradiții funerare ale mithraicilor puțin a actual nu cunoaștem date relevante, deși precis că există o manifestare modestă și în acest context²⁶⁶.

Faptul că aceste personaje – în general oameni liberi, militari sau cu funcții semnificative, provenind din zone urbane – reprezintă o mare parte din totalitatea personajelor dedicatoare din Dacia reflectă și răspândirea largă a acestui cult în Imperiu și astfel în Dacia.

²⁶³ CIMRM 1943

²⁶⁴ Exemplul lui Hermadio actor. Vezi: Clauss, M., *op. cit.*, pp. 39-40.

²⁶⁵ Tóth, I., *Mithras kultusz egy apostola Dáciából?*, In: MP, 2003, pp. 13-18.

²⁶⁶ Despre funeraria mithraică vezi: Tóth, I., *Egy mithraikus f. pap sirja Pannóniából?*, In: Ókor 2, 2006, pp. 3-6.

Cultul lui Mithras cu peste două mii de obiecte arheologice, sute de texte literare și cu o cercetare seculară cu o bibliografie formată din mii de titluri este o temă și o sursă nesecată a istoriei religiei și arheologiei. Noile descoperiri arheologice și filologice reprezintă motorul viu al cercetării. Temele mult dezbatute- originea cultului, formarea acestuia și personajul zeului Mithras- sunt doar niște teme supradimensionate: viața spirituală, comunitățile mithraice, cultul „provincial” și analogiile dintre aceste sunt teme care reprezintă orizonturi viitoare ale cercetării, care nu și-au pierdut actualitatea, latura exotică și interesantă nici după o cercetare extraordinară începută de Franz Cumont, savantul- model pentru mulți istorici ai religiilor.

III. CONCLUZII

Cultul lui Mithras în Dacia romană – în ciuda scepticismului și al descoperirilor dezordonate – reprezintă unul dintre principalele câmpuri în cercetare. Lipsă este o monografie amplă și complexă (nu doar arheologică ci și istorico-religioasă) despre cultul lui Mithras în Dacia, de asemenea nu există nici o analiză în limba română despre cultores Mithrae, misterele mithraice sau relieful mithraic.

Lucrarea noastră reprezintă o inițieră născută în acest sens de a deschide această poartă, prin care cercetarea românească intră în circuitul internațional actual al studiilor mithraice.

Scopul lucrării reprezintă prezentarea sanctuarului mithraic ca o sursă unică, integrală cu toate elementele arheologice provenite din el prin rezumarea cercetării internaționale și românești. Este o abordare nouă în literatura de specialitate din România, sanctuarele mithraice fiind analizate doar din punct de vedere arheologic, câteodată superficial omițând în totalitate partea cultică și spirituală a mithraismului. În analiza sanctoarelor din Dacia am folosit peste o sută de analogii din întreaga Imperiu (de la cele mai bine cunoscute până la cele mai recent descoperite și analizate).

De asemenea distingerea onomastică (filologică) a itinerariului mithraic este o alternativă utilă și pragmatică, care ajută în analiza viitoare. Mitra, Mithra, și Mithras nu sunt

nume exclusiviste: toți acești „zei” diferiți au avut epitete și nume variabile (Mithras roman peste o sută, dar la fel și Mitra avestic). Această patru nume reprezintă patru etape spirituale, numele aceste fiind doar simboluri ale unor culte, care au înflorit câteodată chiar concomitent. Diferențierea lor este însă foarte importantă, deoarece astfel putem stabili evoluția (dacă a existat) spirituală carei rezultat a fost nașterea lui Mithras, cel roman.

O altă abordare nouă a lucrării este definirea mithraeumului. Varietatea edificiilor din Imperiu și problema identificării unui sanctuar din Dacia necesită o definiție arhitecturală și religioasă, cultică. Mithraeumul fiind reflecția unei spiritualități și a unei filosofii în ziduri, reprezintă o entitate arhitecturală specifică.

Analiza fiecărui element al mithraeumului l-am făcut pe baza exemplelor bogate din materialul arheologic din Dacia și din Imperiu, principal sursă întotdeauna fiind mithraeumul din Sarmizegetusa. Prin această analiză am reînnoit și am pus într-un context mult mai larg și actualizat datele lui Király Pál, autorul singurei monografii despre un templu roman din Dacia. Prin catalogul prezent publicăm cel mai mare repertoriul mithraic publicat în limba română. Extinderea, actualizarea, documentarea fotografică și catalogarea prin număr de inventar al materialelor mithraice (din CIMRM sau post-CIMRM) este scopul nostru principal în ceea ce privește cercetarea cultului mithraic din Dacia. Provincia danubiană este aproape singura, care nu are momentan o addenda sau un supplementum-CIMRM.

Prezentarea misterelor mithraice – totuși schematic – a spiritualismului mithric și partea practică a acestui cult reprezintă un alt scop, care a marcat lucrarea noastră. Este o temă care are o bibliografie imensă în circuitul internațional, iar datorită lipsei interesului, materialul arheologic din Dacia de multe ori nu a fost exclus în analiza cultică-religioasă. Studiile mithraice din România evită această parte spirituală-cultică a fenomenului, analiza obiectelor reflectând astfel doar cunoștințele arheologice. Cercetări viitoare de acest fel sunt nu numai promițătoare dar și obligatorii.

O altă temă care apare prima dată în limba română, reprezintă lista adepților mithraice. Cultores Mithrae din Dacia a fost analizată doar de Manfred Clauss, însă o reinterpretare și o analiză mai amplă a acestor personaje importante este în continuare o așteptare și nevoie științifică.

Istoria religiei antice reprezintă o tematică cu o bibliografie semnificativă în România, dar modestă pe plan internațional. Analiza antichității prin istoria religiei reprezintă o reflecție a

spiritualității. Spiritualismul antic conține filosofia, ideile, trăirile și cotidianul antic în cel mai mare profunzime. Prin analiza multiperspectivală și interdisciplinară - un scop demn de urmat în cercetarea Daciei romane – viața spirituală a Daciei romane actualizată cu precauție și metodologie științifice, putea fi o temă chiar actuală pentru prezentul nostru globalist, multiethnic.

IV. Mithras és kultuszhelyei a római Dáciában

Összefoglaló

Amikor Kr.u. 400 körül az utolsó mithraikus feliratok keletkeztek, egy olyan kultusz búcsúzott Európától, amely legalább három évszázadon keresztül meghatározó szellemi és vallási irányzatként - nemcsak kultuszként, de eszmeiségként is - megkerülhetetlenné vált a Római Birodalomban. Térbeli és időbeli elterjedtségét mutatja, hogy a Kr.u. I. század második felétől rohamosan megszorodnak a tárgyi emlékek, melyek ezt az akkor új, eredetében bizonytalan de a kor vallástörténeti és szellemtörténeti eseménysorába jól beilleszkedő kultuszt sajátossá és tárgyaiban is egyedivé tették. A Mithras- kultusz szellemi aspektusai és teológiai tartalma a kora keresztény irodalomban reflektálódik a kiélezett „pogány-keresztény” ellentét tükrében. Ezek a források jelentik mai napig szinte egyedülállóan a hívők hitéhez az utat. Ez a segítség adja a Franz Cumont által elindított, több mint egy évszázados Mithras-historiográfia legfontosabb vonásait és aktuális kérdéseit, melyek megválaszolására az ókori vallástörténetben egyedülállóan sokszínű Mithras- kutatás törekszik.

Dolgozatunk ennek a témának forráscsoportnak egy részét veszi górcső alá. A dáciai Mithras- kultusz története, elterjedése és elterjesztése, szellemi és társadalmi aspektusai szorosan egybeforognak a provincia történetével és annak főbb mozgatórugóival. Dolgozatunk egy hiányt pótló kutatás első kezdeményezése. Célja a dáciai leletek nemzetközi szakirodalom által kizárólagosan régészeti elemek adatszerközlésére épülő, sokszor felületes vagy számszerűsített eredményeinek a kiegészítése, a kultusz dáciai adatainak vallástörténeti szempontokat is figyelembe véve értelmezése, újraelemzése és ezzel a módszer meghonosítása a romániai Mithras-kutatásban.

Dolgozatunk első fejezete rövid áttekintést nyújt Mithras római kultuszának kialakulásáról, evolúciójáról és Dáciába érkezésének okairól. A szövevényes és számos irányzatra bontott nemzetközi szakirodalom legfontosabb elveit összegezve a kultusz terjedését az indo-avesztai forrásoktól a római kultusz sajátosságaiig első sorban történelmi kontextusukban értelmezzük, rávilágítva egy kultusz kialakulásának történeti kontextualitására és a többirányú megközelítés fontosságára. Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy dolgozatunk elsőként tesz kísérletet a rómaiává lett, de eredetében ismeretlen, homályfödte kultusz istenének etimológiai elkülönítésére: az írott források tükrében meg kell különböztessük az avesztai- védikus Mitrát,

a zoroasztriánus elemekkel b vült perzsa Mithát, a hellenizmus révén szinkretista és klasszikus jegyeket hordozó -t és a római szinkretista folyamatokba fokozatosan beépül Mithrast. Ezek a nevek nem egy azonos kor különböző nyelven megjelenített változatai, hanem négy különböző vallástörténeti kor és folyamat írott emléke.

A dolgozat f témája a dáciai leletanyag - és azon belül els sorban az Ulpia Traiana Sarmizegetusa-i mithraeum – elemzése több szempont alapján. A modern Mithras kutatás irányvonalait követve, a kultusz régészeti adatait egységesen értelmezzük, nem tárgyaként külön, hanem a mithraeum minden tárgyával együtt.

Els ízben a kutatás f bb irányait körvonalazzuk, majd röviden elemezzük Dácia vallástörténeti jellegzetességeit, f bb kultuszait és Mithras elterjedésének legf bb okait és körülményeit. Dolgozatunkban röviden összefoglaljuk a dáciai Mithras kutatás történetét, f bb problémáit és megválaszolatlan, vagy a kutatás által mell zött kérdéseit és a nemzetközi szakirodalom által körvonalazott útvonalat ajánlva, új perspektívák megnyitását szorgalmazzuk a romániai Mithras kutatásban.

Ezt követ en a Mithras- kultushelyet, mint építészeti és szakrális teret elemezzük, megkísérelve annak tipologizálását és azok meghatározását (spaelum, mithraikus kultushely, mithraeum). Mintegy száz birodalombeli analógia példája alapján történeti, építészeti és teológiai sajátosságait is figyelembe véve elemezzük a dáciai Mithras- kultushelyek elhelyezkedését, arányait valamint küls sajátosságait.

Jelen dolgozat második része a szentélybels részletes elemzésével foglalkozik. A mithraeum legf bb strukturális elemeit (pronaosz, naosz, apszis és f oltár) a legújabb értelmezések és a birodalmi analógiákon keresztül, a dáciai régészeti anyagot felhasználva elemezzük. Az elemzés során nemcsak mint építészeti és régészeti elemeket értelmezzük ezekben a fogalmakban, hanem megtartva a dolgozat legf bb célkit zését, a mithraeum, mint egységes forrástípus kerül tárgyalásra, annak minden elemével együtt. A szentély legf bb kellékeit elemezve bemutatjuk a szakirodalom által rekonstruált ciklikus Mithras- mítoszt is.

Új megvilágításba helyezzük a dáciai reliefek elemzését és kutatását, amelyet eddig elhanyagolt a romániai szakirodalom. Az eddigi kutatás kevés hangsúlyt fektetett ennek a forrástípusnak az anyagbeli és kultusztárgyi min ségére és elemzésére. Ezeknek az aspektusoknak a figyelembe vételével új utakat nyithatunk a dáciai Mithras kultusz elterjedésének, jellegének meghatározásában.

Végezetül összefoglaljuk mindazt a töredéknyi ismeretet, amelyet a kultusz teológiai, spirituális alapjairól és tartalmából ismerünk, elemezve a hét beavatási fokozatot, a kultusz asztrológiai vonatkozásait és a rituálék által használt régészeti emlékanyagot (*mithraikus „small –finds”*). Az utolsó fejezetben kerül elemzésre els ként a román szakirodalomban a dáciai Mithras hív közösség (*cultores Mithrae*). Az epigráfiai adatok alapján összeállított mintegy 74 név sok új információval szolgál a kultusz társadalmi aspektusáról valamint homályos betekintést enged a hív k hétköznapijainak részleteibe.

Dolgozatunk egy olyan kultusz történeti visszhangját igyekszik történészi módszerek révén feleleveníteni és aktuálissá tenni, amely a Kr.u. I-II. század „spirituális forradalmának”, szellemi megújulásának és a lelki reveláció egy új fejezetének talán legmélyebb, kozmikus gyöker példája. Tanulmányunk a dáciai Mithras kultusz kutatásának új alternatíváit igyekszik bemutatni, rávilágítva továbbá az ókori vallástörténet és a római kultuszok provinciákban jelentkező sajátosságainak további kutatására és ezek aktualitására.

V. CATALOG

Repertoriul surselor epigrafice și al monumentelor figurate din mithraeumul de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa

Abrevieri:

Număr - **Nr.**

Tip de piesă - **T.**

Materialul - **M.**

Dimensiuni - **D.**

Locul de descoperire - **desc.**

Contextul descoperirii (data, condiții, loc) - **Cont.**

Loc de păstrare - **loc.**

Numărul de inventar – **nr. inv.**

Inscripție - **inscr.**

Observații - **obs.**

Descrierea monumentului - **descr.**

Bibliografie - **Bibl.**

Grosime - **g.**

Înălțime - **h.**

Lungime - **l.**

Lățime - **L.**

Diametru - **d.**

Figura - **fig.**

Small-finds- obiecte mici din interiorul sanctuarului

Nr.: 1.

T.: platou , M.: sticl , D.: h.- 0,7 cm, L.- 18 cm, l.- 26 cm. Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în trei fragmente, în mithraeum, amplasat extra muros în SV ora ului , în panta unei coline, pe malul stâng al pâ râului Apa Mic . Nr. Inv.: ? Inscr.: nu. Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, p. 23.

Obs.: Obiectul este foarte clar i transparent.

Nr.: 2.

T.: caraf , M.: sticl , D.: L.- 5 cm. Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.: nu. Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, p. 23.

Obs.: Are acea i culoare cu obiectul nr. 1.

Nr.: 3.

T.: Gât de urcior. M.: sticl , D.: L.- 6 cm. Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum . Nr. Inv.: ? Inscr.: nu. Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, p. 23.

Obs.: are culoare verde, din material aspru.

Nr.: 4.

T.: chipiul cu buz . M.: ceramic , D.:L.- 58 cm. Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.: nu. Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, p. 23.

Obs.:Foarte fragmentar.

Nr.: 5.

T.:castron M.:ceramic , D.: d.-38 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.: nu. Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, p. 23.

Nr.: 6.

T.:castron, M.: marmur , D.: ? Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.: nu. Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, p. 23.

Obs.: marmur are o culoare u or albastre.

Nr.:7.

T.:verig , M.: bronz, D.:d.- 3,5 cm, g.-0,3 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.: nu. Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, p. 23.

Obs.: patin verde.

Nr.:8.

T.: urechiu , M.: bronz, D.: h.-2.3 cm, g.- 0,4 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.: nu. Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, p. 23.

Nr.: 9.

T.: fund de ulicior, M.: bronz, D.:h.- 2,5 cm, d.- 1 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.: nu. Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, p. 23.

Nr.:10.

T.:lan ,M.: fier,D.:? Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.: nu. Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, p. 24.

Obs.: Fiecare verigă a avut forma octogonală . Fig.: XXXIV.

Nr.: 11.

T.:cu it, M.: fier, D.: l.- cu m. n.ier 11,5 cm, L.- 2 cm. .:? Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.: nu. Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, p. 24.
Fig.: XXXIV

Nr.: 12.

T.: opai , M.:ceramic glazurat , D.:? Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.: nu. Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, p. 24.

Obs.: ornamentat cu un cap elaborat,cu buclă lungă . Fig. : XXXIII a.

Nr.: 13.

T.:opai . M.: ceramic glazurat , D.:?, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.: FORTIS. Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, p. 24, CIMRM 2033.

Obs.: f r urechi, g urat i pu în sf r mat. Fig.: XXXIII b.

Nr.: 14.

T.:opai . M.: ceramic , D.:?, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.: nu. Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, p. 24

Obs.: glazura uzată .

Coloane i altare votive

Nr. 15.

T.: coloană rotundă , M.: marmură albă , D.: h.- 110 cm, d.(sus)- 15 cm, d. (jos)- 17 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.: Flav(ius)/

Tro/ fimus/ ex vi/so / p(osuit). Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, p. 24, CIL III 7940, CIMRM 2030.

Obs.: lipse te baza coloanei.

Nr.:16.

T.: coloan rotund , M.:marmur alb , D.: h. - 114 cm, d. (sus)- 14 cm, d. (jos) -20 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.: M(arci) /Ulpii/ Victo/rinu et/Maius/ dec(uriones) col(oniae)/ Sarmiz(egetusae)/ metrop [olis] /v(oto) l(ibentes) p(osuerunt). Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, p. 24, CIL III 7941, CIMRM 2031.

Nr.:17.

T.: coloan rotund , M.:marmur alb , D.: h.-30 cm, d.- 18 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.: S/LINS/ SYRI/ SM, Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, p. 24.

Nr.: 18.

T.:altar votiv rotund. M.: marmur alb , cu ton albastru. D.:h.- 119 cm, d. (sus)- 56 cm, d. (jos)- 57 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.:Nabarze /Deo/ pro sal(ute) Ampliati/ Aug(usti) n(ostri) disp(ensatoris) et/ sua suorumq(ue)/ omnium/ Protas vicar(ius)/ eius. Descr.:Altarul are o form de column. Corpul columnei cu inscrip ia în fa , pu în rotunjit i capitolul altarului format dintr-un abacus i capitol. Capitalul columnei este ornamentat din fiecare p r i. În front pe capital vedem o ghirland din trandafiri, pe partea dreapt un cap de taur i frunze acantus, iar în cea stânga un corb cu o frunz în cioc. În spate vedem ornamenta ia din front. Pe abacus din front vedem un taur privind spre dreapt . Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, p. 25, CIMRM 2028.

Obs.: Király afirm , c acest obiect era altarul votiv central. Fig.: XXVI.

Nr. 19.

T.: altar votiv. M.: marmur alb , cu ton galben, D.:h.- 95 cm, L.(capital)- 55 cm, L.(corp)-42 cm Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.:S(oli) I(nvicto) M(ithrae)/ Carpion / Aug(usti)/ lib(ertus) tabul(arius) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito). Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, p. 25, CIL III 7939, CIMRM 2032.

Monumente sculpturale i figurale

Nr.: **20.**

T.: sculptur , M.: marmur alb cu nuan e galbene, D.:h.- 66,5 cm, L. (jos)- 35 cm,L. (sus)- 13 cm. Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.: nu. Descr.:Sculptur reprezint pe Mithras Petrogenitus, „*cel născut din stânci*”. Abdomenul t nărului este înconjurat de un arpe al c rui cap nu se vede pe piciorul drept al personajului. Capul t nărului este acoperit cu o bonet frigian . Umărul gol este acoperit de dou plete lungi, cel drept fiind deteriorat. Lipsesc bra ele sculpturii, care original erau ridicate (probabil înând o tor). Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, p. 26., nr. 80, CIMRM. 2134.

Obs.: este o lucrare dur elaborat . Fig.:XXI.

Nr.: **21.**

T.: sculptur , M.: calcar, D.: h.- 91 cm (cu baz), L.- 36 cm, g.- 17 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.: Cautopati sa(crum)/ Synethus adiu[t(or)]/ tabul(arii) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito). Descr.: o reprezentare a lui Cautopates. În mâna stâng ine un scorpiion i o f clie colorat cu nuan e ro ie.Are piciori încru i ate. Capul obiectului lipse te. Fig.:XVI.

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, p. 27., nr. 82. CIMRM. 2120-21, CIL III. 7922.

Nr.: **22.**

T.: sculptur , M.: calcar, D.: h.- 89 cm, L.- 33 cm, g.- 18 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.: v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito). Descr.: statuia lui Cautes. Personajul are vestimenta ia oriental i piciori încru i ate. F clia era în mâna dreapt , acum lipse te. În mâna stâng ine capul unui taur. Fig.:XVII.

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, pp. 26-27., nr. 81. CIMRM. 2122-23, CIL III. 7922.

Nr.: **23.**

T.: sculptur , M.: marmur alb , D.: h.- 10 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.:nu. Descr.:bustul lui Sol într-un nimbus, cu apte raze. Observ m urmele culorii ro ie.

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, p. 44, nr. 121. CIMRM. 2132.

Reliefuri mithraice

Nr.: **24.**

T.: relief înalt, M.: marmur cu nuan e galbene, D.:h.- 94 cm, L.- 131-133 cm, g.- 35 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.: nu. Descr.: Dup Király, această piesă reprezintă relieful central al mithraeumului (1/3 din suprafața totală a reliefului). Pe relief apare Mithras în vestimentația sa obișnuită, cu manta strânsă la brâu și flutur, cu pantaloni lungi legați la glezne. Zeul apare în momentul când sacrifică taurul, momentul cel mai tensionat al teologiei mithraice: mâna dreaptă îi lipsește, dar din poziția lui se vede, că era ridicată sus, cu pumnalul sfânt (reprezentare rară). Taurul are coada ridicată, sfârșit într-o spică, trupul lui fiind înconjurat de o centură. Pe scenă apare arpele și cîinele, într-o elaborare foarte dură, lipsește scorpionul și corbul. Pe partea stînga a reliefului apare un copac și un leu. Peste această scenă observăm bustul lui Sol. Capul lui Mithras și al taurului nu s-a păstrat. Fig.: XXXII.

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, pp. 28-29, nr. 90, CIMRM 2084.

Obs.: Nu există informație despre reversul plăcii.

Nr.: **25.**

T.: relief, M.: marmur cu nuan e galbene, D.: h- 11 cm, L.- 14,7 cm, g.- 1, 5 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.: nu. Descr.: Cele cinci fragmente reprezintă partea NE, centrală și SV a reliefului. Din fragmente observăm capul lui Mithras, al arpelui și al taurului, pe partea NE vedem capul fragmentar al lui Cautus, aflat sub Lună.

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, p. 29, nr. 92, CIMRM 2083.

Nr.: **26.**

T.: relief, M.: marmur cu nuan e galbene, D.: h- 18,5 cm, L.- 28, 5 cm, g.- 2 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.: Aur(elius) Theof(ilus) ex voto. Descr.: pe relief apare scena tauroctoniei. Fiind elaborat într-o manieră primitivă, elementele apar foarte schematic. Este reprezentat Mithras în genunchi cu piciorul stîng pe taur, cu manta largă, pe care apare corbul. Este prezent scorpionul, arpele și cîinele. Mithras apare între Cautus (dreapta) și Cautopates (stînga), amîndouă avînd picioare încrucișate. Peste ei apare Luna și Sol.

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, pp. 30-31, nr. 93, CIMRM 2073-74.

Nr.: **27.**

T.: relief, M.: marmur alb , D.: h.- 27 cm, L.- 35 cm, g.- 2-8 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Loc.: Lugoj, Nr. Inv.: ? Inscr.: Severus Aug(usti) lib(ertus) [Cautop?]ati. Descr.: Scena tauroctoniei este reprezentat prin elemente obi nuite. Apare Mithras, taurul, corbul, scorpionul, c inele i foarte ematic i un purt tor de tor sub Sol i Luna.

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, p. 31, nr. 94, CIMRM 2135-36, CIL III 7924.

Nr.: **28.**

T.: relief, M.: marmur alb , D.: h.- 22, 7 cm, L.-19,5 cm, g.- 2 cm, , Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Loc.: Lugoj, Nr. Inv.: ? Inscr.:Aurelius Valentinus/ ex voto posuit. Descr.: Scena tauroctoniei. Mithras în vestimenta ie ematic , îns f r pantaloni. Cei doi pur tori de tor e sunt prezentate cu picioari încru i ate. Pe relief apare arpele i c ine.

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, pp. 31-32., nr. 95, CIMRM 2137-38, CIL III 7927.

Nr.: **29.**

T.: relief, M.: marmur cu nuan e albastre, D.: h.- 19 cm, L.- 27 cm, g.- 2,5 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.: Long(us?) salar(i)a(rius) ex v(oto) pos[ul]it. Descr.: scena tauroctoniei r mas foarte fragmentar, înconjurat de un chenar (tiv) cu inscrip ia respectiv . Personajel principale (Mithras, taurul, arpele i c inele) sunt înconjurate de Cautes i Cautopates, reprezentat foarte eficient, cu picioari îmbr i ate.

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, pp. 32- 33., nr. 96, CIMRM 2075-76, CIL III 7926.

Nr.: **30.**

T.: relief, M.: marmur cu nuan e albastre i cenu ie, D.: h.- 22 cm, L.- 31 cm, g.-2-5 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.:nu. Descr.: Pe releif apare o scen fragmentar din tauroctonie. Mithras, cu cap elaborat frumos i foarte delicat apare doar par ial (capul i manta lui). Observ m coada ridicat a taurului, sf r it în spice. Pe partea stânga apare Cautopates cu f clia înclinat spre jos.

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, pp. 33- 34., nr. 98, CIMRM 2078.

Nr.:31.

T.:relief, M.: marmur alb , D.: h.- 24,4 cm, L.- 31 cm, g.- 3-4 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.:nu. Descr.: Scena tauroctoniei cu elemente obi nuite: Mithras cu vestimenta ie persan f r pantaloni, taurul învins i neputincios, arpele, scorpionul i c inele. Scena apare între Cautes i Cautopates, iar relieful este înconurat de un chenar frumos elaborat.

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, p. 34., nr. 99, CIMRM 2085.

Nr.:32.

T.:relief, M.: marmur cu nuan e albastre, D.: h.- 27 cm, L.-32,5 cm, g.- 3 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.: Aelius Nepos votum ret[tulit]. Descr.: Scena tauroctoniei cu elemente obi nuite- Mithras, taurul, scorpionul, corbul, arpele i c inele i cei doi t nâri, purt tori de f clii. În spatele lui Mithras apare apte altare. Sol i Luna apare în acea i cadru cu zeul înving tor.

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, pp. 34- 35., nr. 100, CIMRM 2068-69.

Nr.: 33.

T.: relief, M.: marmur cu nuan e albastre, D.: h.- 7-10 cm, L.- 15,5-20 cm, g.- 4 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.: nu. Descr.:Scena tauroctoniei. Pumnalul lui Mithras este mare, neobi nuit.Cautopates ine f clia în amândou mâini, în stânga fiind f clia înclinat .

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, p. 36., nr. 101.

Nr.: 34.

T.: relief, M.: marmur alb , D.: h.- 20 cm, L.- 31 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Loc.: Lugoj ,Nr. Inv.: ? Inscr.:nu. Descr.: scena tauroctoniei. Mithras în vestimenta ie oriental , din cele patru animale asociate apare doar corbul. Între Mithras i corb apare patru altare. Cautopates apare cu piciori întinse.

Obs.: o lucrare cu elaborare foarte superficial , fragmentar , revers gol.

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, p. 36., nr. 102., CIMRM 2079.

Nr.: 35.

T.: relief, M.:marmur de nuan e cenu ie, D.: h.- 4-7 cm, L.- 6-10 cm, g.- 2 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.:nu. Descr.: scena

fragmentar din tauroctonia. Observăm cîinele, capul erpii, trapa ul taurului, și fclia lui Cautes.

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, p. 37., nr. 106., CIMRM 2070.

Nr.: **36.**

T.: relief, M.: marmur cu nuan e galbene, D.: h.- 16,5 cm, L.- 22,5 cm, g.- 2 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.:nu. Descr.: o parte din scena tauroctoniei. Apare manta lui Mithras într-o elaborare fină, corbul, Solprotoma fragmentar și brațele dreapta lui Cautopates.

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, p. 38., nr. 107., CIMRM 2071.

Nr.: **37.**

T.: relief, M.: marmur albastru, D.: h.- 7,4 cm, L.- 9 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.:nu. Descr.:apare bustul fragmentar a lui Sol.

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, p. 38., nr. 108., CIMRM 2072.

Nr.: **38.**

T.: relief, M.: marmur albastru, D.: h.- 6, 7- 12, 2 cm, L.- 9 cm, g.- 2.5 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.: Terentia[nus].... Descr.:Scena fragmentar a tauroctoniei. Pe reprezentare apare Cautopates cu două fclii.

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, p. 38., nr. 109., CIMRM 2064-65, CIL III 7928.

Nr.: **39.**

T.: relief, M.:marmur cu nuan e albastre, D.: h.-12 cm, L.- 6-10 cm, g.- 3 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.: nu. Descr.: O parte din scena tauroctoniei. Cautopates apare cu picioari încrucișate, cu fclia înclinat în mîna dreaptă.

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, p. 38., nr. 110., CIMRM 2058.

Nr.: **40.**

T.: relief, M.: marmur cu nuan e albastre, D.: h.- 28,5 cm, L.- 10,5 cm, g.- 1 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.: Nisanpoca...Descr.: o parte din scena tauroctoniei. Observăm piciorul taurului învins și neputincios.

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, p. 38., nr. 111.

Nr.: **41.**

T.: relief, M.: marmur alb , D.: h.- 22-36 cm, L.- 29,5 cm, g.- 2 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.: S(oli) i(nvicto) M(ithrae) S. Sped(ius?) Valerianus aug(ustalis) col(oniae) d(onum) d(at). Descr.: relief cu trei registre, împ r it horizontal. În registrul central, apare scena tauroctoniei- Mithras , taurul, Cautes i Cautopates cu piciori încru i ate, un arbor, crater sub care observ m un leu, iar sub această apare Mithras Petrogenitus, na terea din stânci. Toate figuri sunt fragmentare. În registrul de desupt apare scene din ritualul post-tauroctonic: încoronarea lui Sol de Mithras (corona este în mâna dreapt) primul fiind în genunchi, banchetul lui Sol i Mithras. Sol are un rython în m na dreapt i ridicat , ridicarea lui Sol i Mithras în carul zeului solar. Ultima scen reprezint un personaj culcat, probabil pe Oceanus. În mâna dreapt apare un obiect lung, neidentificat.

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, pp. 52-53., nr. 132, CIMRM 2034-35, CIL III 7933.

Obs.: pe relief s-a p strat urme de culoare ro ie.

Nr.: **42.**

T.: relief, M.: marmur cu nuan e albastre, D.: h.- 32,6 cm, L.- 33,5 cm, g.- 3,2 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.: nu. Descr.: relief cu trei registre, împ r it horizontal. În registrul central, apare scena tauroctoniei. Mithras i taurul este reprezentat superficial, mici în dimensiuni. Scorpionul, arpele i c ine apare în pozi ia obi nuit . Cautes apare cu f clia ridicat , cu piciori încru i ate, Cautopates ine f clia jos. În spatele lui Cautopates apare Mithras taurophoros- taurul purtând i aici o centur - scena înc lec rii taurului, leul cu un crater i Mithras petrogenitus, na terea zeului. În registrul inferior apare: bustul lui Sol, un pesonaj atinge um rul lui Mithras, care ede i int cu s geat o stânc . Un personal atinge această stânc . Tot aici observ m un personaj v rstnic (Oceanus-Saturnus).

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, pp. 50-52., nr. 131, CIMRM 2036.

Nr.: **43.**

T.: relief, M.: marmur cu nuan e albastre, D.: h.-26 cm, L.- 37 cm, g.-1,8 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.: nu. Descr.: relief cu trei registre, împ r it horizontal. S-a p strat fragmentar partea superioară având forma unui timpanon i o parte din registrul central. Din partea central s-a p strat capul lui Mithras

purtând o bonet frigian , manta zeului i corbul în partea st nga a acestuia. În partea dreapt a scenei observ m Mithras Petrogenitus, cu mâini ridicate, inând un pumnal i o f clie. În partea superioar avem urm toarele scene: bustul lui Sol (fragmentar), Mithras ca arca , taurul în casa lui, apoi într-o barc , bustul Lunei i fragmentul unei ap.

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, pp.48-49., nr. 129., CIMRM 2037.

Nr.: **44.**

T.: relief, M.: marmur cu nuan e albastre, D.: h.-31,5 cm, L.- 52 cm, g.- 1,8 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.:De[...]/Iulius n[...] Priscus. Descr.: relief cu trei registre, împ r it horizontal. Piese respective reprezint o parte din registrul central i inferior. Apare piciorul lui Mithras, p r i mari din taur, arpe i c ine. Cautopates apare cu f clia înclinat . În spatele scene apare leul i un crater. Partea inferioar reprezint scene post-tauroctonice: Sol i Mithras (doar capul acestora), Mithras în carul lui Sol (fragmente din manta lui Mithras i capul cailor) i un personaj v rstnic (Oceanus- Saturnus?).

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, pp. 49-50., nr. 130, CIMRM 2038.

Nr.: **45.**

T.: relief rotund, M.: marmur alb , D.: d.- 17 cm, g.- 1,5 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.: nu. Descr.: relief rotund. Scena central reprezint tauroctonia. Sunt prezente arpele, c ine, corbul i Cautes. Mithras i taurul apare foarte fragmentar. În cercul exterior apare urm toare scene: Mithras petrogenitus, Saturnus cu o manta, bustul Lunei, taurul în casa lui, un personaj arca , bustul lui Sol i Mithras luptând cu taur (foarte ematic).

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, p. 61., nr. 146, CIMRM 2042.

Nr.: **46.**

T.: relief, M.: calcar, D.: h.- 36 cm, L.- 53 cm, g.-1,2 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.: nu. Descr.: relief cu mai multe registre. S-a p strat partea inferioar i un fragment minor din partea central , reprezentând taurul. Scena inferioar cuprinde: probabil scena încoronării cu Sol i Mithras, leul cu un crater, Sol i Mithras în car (foarte fragmentar).

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, pp. 60-61., nr. 145, CIMRM 2043.

Nr.: **47.**

T.: relief, M.: marmur alb , D.: h.- 29,5 cm, L.- 40 cm, g.- 2 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.: ...e]t Gaius...us e(x) v(oto) [p(osuit)]. Descr.: relief cu mai mult registre. Registrul central este în forma circulară , iar scene secundare apare concentric lângă acestuia. Mithras apare foarte fragmentar, taurul apare învins, neputincios. Cautopates- singurul personaj integral- este prezentat detaliat, cu vestimentație orientală , cu boneta frigiană , cu feclia înclinată .

În scene secundare apare: lupta lui Mithras cu taurul, Mithras taurophorus, Saturnus sau Oceanus, quadriga lui Sol și Mithras și trei altele.

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, pp. 58-59., nr. 143-144, CIMRM 2044-45, CIL III 7937.

Obs.: se presupune că fragmente prezentate nu apar în la un singur relief.

Nr.: **48.**

T.: relief, M.: marmur alb , D.: h.- 70 cm, L.- 60 cm, g.- 4 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.: S(oli) i(nvicto) M(ithrae)...er.v...[ex] v(oto) l(ibens) p(osuit). Descr.: relief cu cinci registre, împărțite horizontal și cu arcade. În scena centrală apare piciorul zeului Mithras și a taurului, însoțit de Cautes și de cîine. În partea inferioară observăm mai multe arcade cu reprezentări: Mithras taurophoros, lupta lui Mithras cu taurul, Mithras Petrogenitus, taurul în casa lui, Luna în car (rar reprezentare), Oceanus cu bust liber și Sol la banchet cu Mithras.

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, pp. 56-58., nr.139, CIMRM 2046-47, CIL III 7936.

Nr.: **49.**

T.: relief, M.: marmur cu nuanțe cenușii, D.: h.- 73 cm, L.- 51 cm, g.-2,5 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.:...c]ol(onie) v(oto) l(ibens) p(osuit)...Descr.: relief cu trei registre, împărțit horizontal. În partea centrală apare scena tauroctoniei. Mithras apare foarte schematic, doar o parte din manta lui a rămas intactă. Taurul- la fel fragmentar- apare cu o centură largă . Pe partea superioară apare Sol și o parte din carul său cu caii. Registrul inferior este aproape în totalitate distrus, apare doar scena încoronării lui Sol, Saturnus în poziție obișnuită și o parte din scena banchetului.

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, pp. 53-55., nr.133, CIMRM 2048-49, CIL III 7934.

Nr.: **50.**

T.: relief, M.: marmur cu nuan e albastre, D.: h.- 16,5 cm, L.- 12 cm, g.- 1.8 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.: nu. Descr.: relief cu trei registre, împ r it horizontal. Fragmente provine doar din registrul central i inferior. Tauroctonia apare foarte fragmentar, observ m doar capul, manta i piciorul drept a lui Mithras în momentul sacrific rii taurului. L ng el apare Cautopates cu piciori încru i ate. În registrul inferior apare: Mithras luptând cu taurul, încoronarea lui Sol,fragmente din banchet i din înâl area lui Sol cu carul s u.

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, p. 48. nr.128, CIMRM 2050.

Nr.: **51.**

T.: relief, M.: marmur cu nuan e galbene, D.: h.- 30 cm, L.-18-24 cm, g.-3,5 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.: nu.

Descr.: relief cu trei registre, împ r it horizontal, partea inferioar fiind delimitate de arcade. În partea central apare scena tauroctoniei: Mithras, taurul, arpele, c ine, corbul, Cautes în dreapt i Cautopates în stânga amândou fiind cu piciori încru i ate. Scorpionul nu apare pe scen .Partea sub grotto cuprinde: Mithras ca arca i stânca cu un personaj îngenuncheat, taurul într-o barc , taurul în casa lui, partea superioar a lui Mithras Petrogenitus. Partea inferioar cuprinde scene obi nuite post-tauroctonice.

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, p. 47. nr.127, CIMRM 2051.

Nr.: **52.**

T.: relief, M.: marmur alb , D.: h.- 18,5 cm, L.- 12.5 cm g.- 3 cm, , Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Loc.: Muzeul din Timi oara, Nr.Inv.: ? Inscr.: nu. Descr.: relieful are o form trapezoid i este o lucrare unic (relief plat). Pe partea central apare tauroctonia cu elemente obi nuite:Mithras, taurul, scorpionul, arpele, c inele, Cautes i Catopates. Foarte spectaculos este prezentarea stelelor pe manta zeului. În spatele acestuia apare bustul lui Sol i Luna. Partea inferioar cuprinde: corbul, apte altare, i scene specifice post-tauroctonice.

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, pp. 45-46. nr.125, CIMRM 2052. Fig.: XXVII.

Nr.: **53.**

T.: relief, M.: marmur cu nuan e albastre, D.:h.-33,2 cm, L.-18 cm, g.- 2 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.: nu. Descr.:scena

tauroctoniei. În centrul reliefului se află Mithras, cu vestimentație orientală elaborată artistic, pe partea stângă cu corbul. Sub taur apare scorpionul și arpele. Cautopates are picioare încrucișate. Sub scena centrală apare bustul fragmentar al lui Sol.

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, p. 42., nr.115, CIMRM 2055.

Nr.: **54.**

T.: relief, M.: marmură cu nuanță albăstre, D.: h.- 11-12 cm, L.-12-15 cm, g.- 2 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.: nu. Descr.: fragment mic dintr-un relief cu mai multe registre. Apare fragmentar piciorul încrucișat al lui Cautopates și taurul. Partea inferioară este despărțită de arcade. Un personaj cu o bonetă frigiană apare sub prima arcadă.

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, pp. 46-47., nr.126, CIMRM 2056.

Nr.: **55.**

T.: relief, M.: marmură cu nuanță albăstre, D.: h.-11 cm, L.- 23 cm, g.- 3 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.: nu. Descr.: relief fragmentar. Capul lui Mithras cu bonetă frigiană, cu percre. De lângă el apare bustul lui Luna, Mithras Petrogenitus și o parte din Cautopates.

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, pp. 42-43., nr.116, CIMRM 2059.

Nr.: **56.**

T.: relief, M.: marmură cu nuanță albăstre, D.: h.- 13-17 cm, L.- 23 cm, g.- 3 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.:...nus ex v(oto) pos(uit). Descr.: fragment din scena tauroctoniei. S-a păstrat piciorul taurului, partea inferioară a lui Cautopates. Sub el se conturează forma unui crater și leul.

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, p. 43., nr.117, CIMRM 2060-61., CIL III 7931.

Nr.: **57.**

T.: relief, M.: marmură cu nuanță albă-albăstre, D.: h.- 59-69 cm, L.-36-53 cm, g.- 5 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.:nu. Descr.: fragment din scena tauroctoniei. Pe partea dreaptă s-a păstrat manta frumos elaborată a lui Mithras cu mai multe încrețituri. Pe partea NV a reliefului apare corbul și spica din coada taurului. Cautopates este reprezentat în vestimentație orientală, cu bonetă frigiană și cu percre și gros, reprezentat în detalii amănunțite. Fclia lui este în mână sa dreaptă și se îndreaptă jos. În partea stângă găsim pe Mithras Taurophoros

, taurul având o centură largă. Bustul lui Sol apare peste ei, cu șase raze de soare.

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, pp. 41-42., nr.114, CIMRM 2062. Fig.: XXVIII.

Obs.: elaborare artistică, foarte frumoasă.

Nr.: **58.**

T.: basoreliev, M.: marmură cu nuanță albăstruie. D.: h- 64 cm, L.- 72-79 cm, g.- 6-8,8 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.:nu. Desc.: basoreliev elaborat cu mare atenție prezentând scena tauroctoniei. În centrul reliefului se află Mithras în vestimentație orientală, fără boneta frigiană, păr gros și frumos elaborat. Manta lui lipsește. Taurul este prezentat în momentul sacrificării, purtând o centură groasă, iar din rână se varsă sângele lui. Sub el apare cele trei animale: scorpionul, arpele și cîinele atacând gâtul animalului neputincios. În stînga apare Cautopates, Mithras Taurophoros și capul detaliat al unui leu. În partea dreaptă apare Cautes și un personaj minor în vestimentație orientală, înînd mîna dreaptă pe umărul stînga. Fig.: XXXI.

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, pp. 39-40., nr.112, CIMRM 2063.

Nr.: **59.**

T.: relief, M.: marmură cu nuanță albăstruie, D.: h.- 6.7 cm-12 cm, L.- 9 cm, g.- 2,5 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.: Terentia[nus]...Descr.: partea SV a unui relief. S-a păstrat doar piciorul drept al zeului, o parte din manta lui, părul din taur și arpele. Cautopates apare cu o faclie sus ținută de amândouă mîini.

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, p. 38., nr.109, CIMRM 2064-65, CIL III 7928.

Nr.: **60.**

T.: relief, M.: calcar, D.: h.- 18,3-22,5 cm, L.- 62,2 cm, g.- 3,4 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.: Cass(ius) Maximus aug(ur) col(oniae) Sarm(izegetusae) M./ Ulp(ius) Gaius pro sal(ute) sua ex v(oto) pos(uerunt). Desc.: scena inferioară a tauroctoniei. S-a păstrat piciorul drept al lui Mithras, taurul fără cap, cîinele și arpele. Scorpionul nu apare pe scenă. Cautes și Cautopates cu picioari încrucișate. În spatele lui Cautopates apare Mithras Taurophoros, lângă Cautes un crater. Peste această capul unui leu.

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, p. 41., nr.113, CIMRM 2066-67, CIL III 7930.

Nr.: 61.

T.: relief, M.: marmur cu nuan e cenu ie, D.: h.- 16,5 cm, L.- 22,5 cm, g.- 2 cm, , Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.:nu. Descr.: partea NV a reliefului. S-a p strat integral bustul lui Sol i o parte din manta lui Mithras cu corbul.

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, pp. 37-38. nr.107, CIMRM 2071.

Nr.: 62.

T.: relief, M.: marmur albastr , D.: h.- 7,4 cm, L.- 9 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.:nu. Descr.: fragment din scena tauroctoniei. S-a p strat doar bustul lui Sol.

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, p. 38., nr.108, CIMRM 2072.

Nr.: 63.

T.: relief, M.: marmur cu nuan e galbene. D.: h.- 18, 5 cm, L.- 28, 5 cm, g.- 2 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.:Aur(elius) Theof(ilus) ex voto. Descr.: scena tauroctoniei. Este prezent Mithras, taurul, scorpionul, arpele i c ine. Pe partea superioar apare bustul lui Sol i Luna.

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, p. 30., nr.93, CIMRM 2073-74, CIL III 7923.

Nr. 64.

T.: relief, M.: marmur cu nuan e albastre, D.: h.- 11 cm, L.- 28,5 cm, g.- 1 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.:...ntis anpoc v...Descr.: P r i fragmentare din capul lui Mithras, scorpion i un purt tor de f clie.

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.* p. 38., Nr. 111, CIMRM 2081.

Nr.: 65.

T.: relief, M.: marmur , D.: h.- 5,7 cm, L.- 10,2 cm, g.- 3 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.: nu. Descr.: parte din relief reprezentând capul lui Mithras frumos elaborat.

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, p. 63., nr. 153., CIMRM 2088.

Nr.: 66.

T.: relief, M.: marmur alb , D.: h.- 23 cm, L.: 20, 5 cm, g.- 2,5 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.: nu. Descr.:scena

fragmentar a tauroctoniei. S-a păstrat capul taurului, cîinele, și Cautes, avînd picioari încrucișate.

Bibl.: CIMRM 2090.

Nr.: **67.**

T.: relief, M.: marmură , D.: 10 cm, L.- 15 cm, g.- 2,5 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.: nu. Descr.: relief boltit. S-a păstrat partea superioară a scenei. Observăm pe Cautes, Cautopates, Mithras Petrogenitus, bustul lui Luna și Sol.

Bibl.: CIMRM 2091.

Nr.: **68.**

T.: relief, M.: marmură , D.: h.- 21 cm, L.- 21 cm, g.- 2 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.: nu. Descr.: fragment din scena tauroctoniei. S-a păstrat un fragment din unul dintre purtătorii de foc. Personajul are picioari încrucișate și o tunică frumos elaborată cu încrețituri fine.

Bibl.: CIMRM 2092.

Nr.: **69.**

T.: relief, M.: marmură , D.: h.- 11 cm, L.- 9,5 cm, g.- 1,5 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.: nu. Descr.: fragment din scena tauroctoniei. Personaj cu picioari încrucișate, cu tunică ornamentală, dantelată.

Bibl.: CIMRM 2093.

Nr.: **70.**

T.: relief, M.: marmură , D.: h.- 24 cm, L.- 24 cm, g.- 4 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.: nu. Descr.: Fragment din scena tauroctoniei. S-a păstrat capul taurului și pumnalul supradimensionat al lui Mithras.

Bibl.: CIMRM. 2094.

Nr.: **71.**

T.: relief, M.: marmură , D.: h.- 13,5 cm, L.- 6,5 cm, g.- 2 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.: nu. Descr.: fragment dintr-un relief, partea NV și N. Observăm bustul lui Sol și Mithras fiind pe taur.

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, p. 55., nr. 135., CIMRM 2107.

Nr.: **72.**

T.: relief, M.: marmur , D.:h.- 6,2 cm, L.- 9 cm, g.- 2 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.:nu. Descr.: fragment dintr-un relief reprezentând Mithras ca s get tor i bustul lui Sol.

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, p. 55., nr. 136., CIMRM 2108. Fig.: XXII.

Nr.: **73.**

T.: relief, M.: marmur , D.: h.- 7, 5 cm, L.- 3-8,5 cm, g.- 1, 8 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.:nu. Descr.: fragment dintr-un relief, scene post-tauroctonice: taurul într-o barc , taurul în casa lui i miracolul apei.

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, p. 62., nr. 147., CIMRM 2111.

Nr.: **74.**

T.: relief, M.: marmur , D.: h.- 6 cm, L.- 3,5 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.:nu. Descr.:fragment de relief. S-a p strat foarte fragmentar partea inferioar a unui personaj i bustul lui Sol.

Bibl.: CIMRM 2112.

Nr.: **75.**

T.: relief, M.: marmur , D.: h.- 13 cm, L.- 5 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.:nu. Descr.:fragment de relief. Observ m un fragment dintr-o reprezentare foarte efiace a lui Oceanus. Peste el apare scena când Mithras face s izvoreasc stânc . Fig.: XXIX.

Bibl.: CIMRM 2113.

Nr.: **76.**

T.: relief, M.: marmur alb , D.: h.-5 cm, L.- 4 cm, g.- 1,5-2 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.:nu. Descr.:fragment de relief. Un fragment dintr-un personaj mi c tor, probabil reprezentând arca ul Mithras i miracolul v rs rii de ap .

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, p. 62., nr. 148., CIMRM 2114.

Nr.: **77.**

T.: relief, M.: marmur , D.: h.-8,5 cm, L.- 6,2-7,9 cm, g.-2 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.:nu. Descr.: fragment dintr-un relief. Apare Cautes i bustul lui Luna.

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, p. 37., nr. 105., CIMRM 2128.

Nr.: **78.**

T.: relief, M.: marmur cu nuan e albastre, D.: h.- 13 cm, L.- 11,3-13 cm g.- 1,6 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Nr. Inv.: ? Inscr.:nu. Desc.:fragment dintr-un relief. S-a p strat reprezentarea lui Cautes, înând f clia cu am ndou mâini. Peste el apare bustul lui Luna.

Bibl.: Király P.(1886), *op.cit.*, p. 37., nr. 104., CIMRM 2130.

Nr.: **79.**

T.: relief, M.: marmur , D.: h.- 30 cm, L.- 49 cm, g.- 4,5 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Loc.: Muzeul Deva, Nr. Inv.: ? Inscr.:S(oli) I(nvicto) M(ithrae) Cornel(ius) Cornelianus ex v(oto) p(osuit). Desc.: scena tauroctoniei cu pesonaje obi nuite. Lipse te scorpionul.

Bibl.: Teglás in *Dolgozatok VI*, 1889, p. 358. CIMRM 2142-43, CIL III 12581.

Nr.: **80.**

T.: relief, M.: marmur , D.: h.- 26 cm, L.- 30 cm, g.- 4 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Loc.:Muzeul de Istorie Cluj, Nr. Inv.: 2586. Inscr.: [pro salute] M(arci) Luccei Felicis proc(uratoris)/ [Augusti...libertus ei]us votum. Desc.: fragment din scena tauroctoniei. S-a p strat partea inferioar a reliefului, cu c inele, arpe, o parte din taurul învins i Cautes reprezentat cu picioari încru i ate.

Bibl.: CIMRM 2149-50.

Nr.: **81.**

T.: relief, M.: marmur alb , D.: h.-16 cm, L.- 9 cm, g.- 2-2,5 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1882-1883, în mithraeum. Loc.: Muzeul de Istorie Deva, Nr. Inv.:?, Inscr.:nu. Desc.: fragment din scena tauroctoniei. Observ m Cautes cu vestimenta ie oriental , cu boneta frigian . L ng el apare bustul lui Luna.

Bibl.: CIMRM 2152.

Nr.: **82.**

T.: relief, M.: marmur alb , D.: h.- 26 cm, L.- 21 cm, g.- 3 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1966, în preajma col ului Sud-Vest al cet ii Ulpia Taiana Sarmizegetusa. Loc.: Muzeul de Istorie Deva, Nr. Inv.: 20.162, Inscr.:nu. Desc.: scena complet a tauroctoniei. Mithras i taurul este înconjurat de dadofori (Cautes tradi ional pe

partea stânga, cu un arc în mâna stângă, Cautopates cu picioari încuși ate). Pe scena găsim între animalii arpele, câinele și corbul. Pe partea superioară apare mai multe figure secundare: Sol, Luna și Mithras Petrogenitus.

Bibl.: Marghitan, L., *Două noi reliefuri mithraice de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, In: SCIVA 4/ 18, 1967, pp. 693- 700.

Nr.: **83.**

T.: relief, M.: marmură cu nuanțe mai închise, D.: h.- 25 cm, L. – 29 cm, g.- 2.5 cm, Desc.: Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cont.: 1966, în preajma colului Sud-Vest al cetății Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Loc.: Muzeul de Istorie Deva, Nr. Inv.: 20.163, Inscr.: Maro pro salut[e sua], Descr.: relieful prezintă tauroctonia într-o încăpere boltită (grota mithraică). Pe scenă observăm pe Mithras cu taurul, arpele, câinele și dadofori.

Bibl.: Marghitan, L., *Două noi reliefuri mithraice de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, In: SCIVA 4/ 18, 1967, pp. 693- 700.

VI. ANEXE

Figura I
Numărul surselor mithraice din provincii romane (fără Roma) după CIMRM I-II

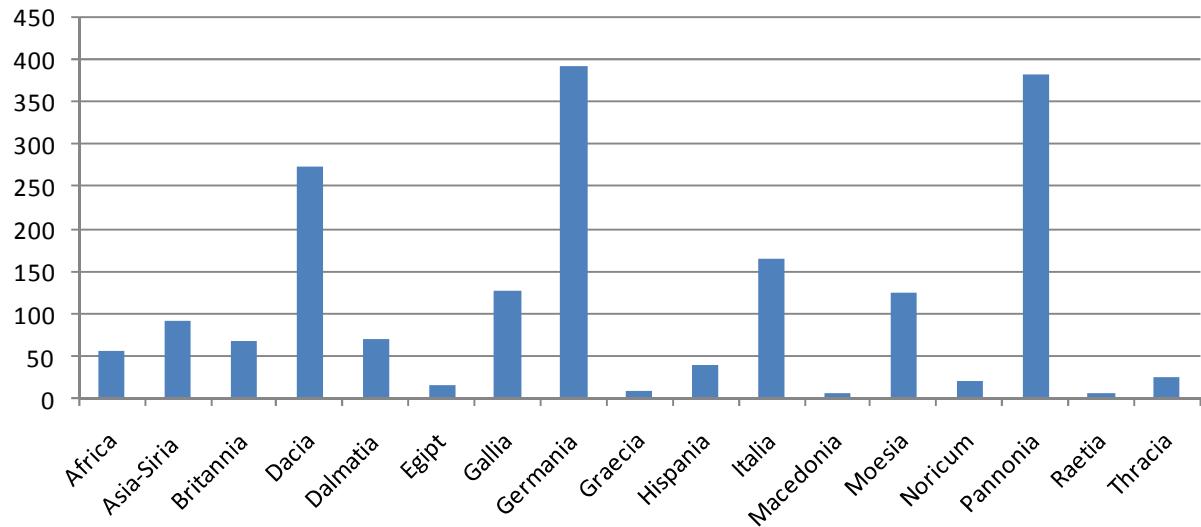

Figura II
Culte Daciei romane
după Mihai Brădulescu (teză de doctorat, 1985, 166.p.)

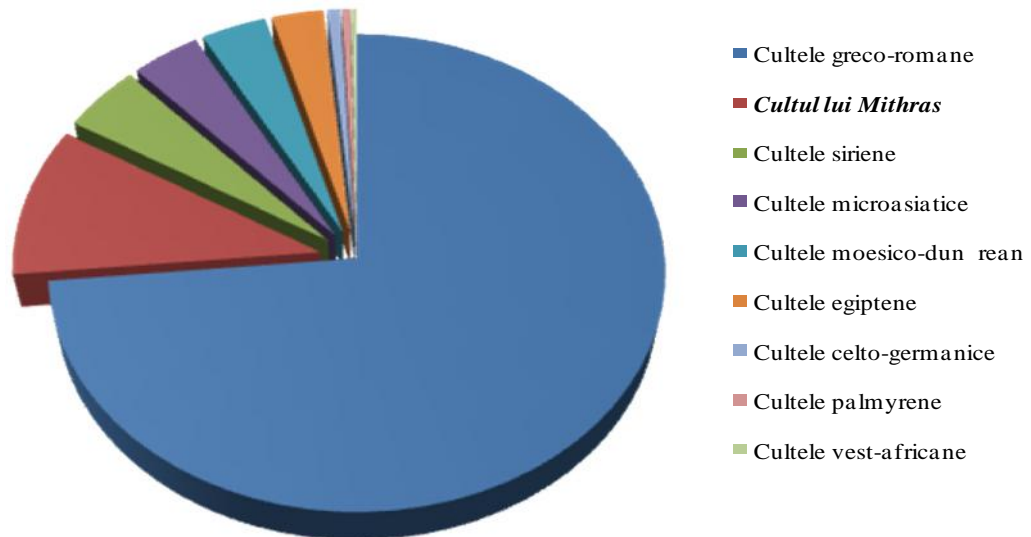

Figura III
Culte Daciei în comparație cu onomastica populației (%)

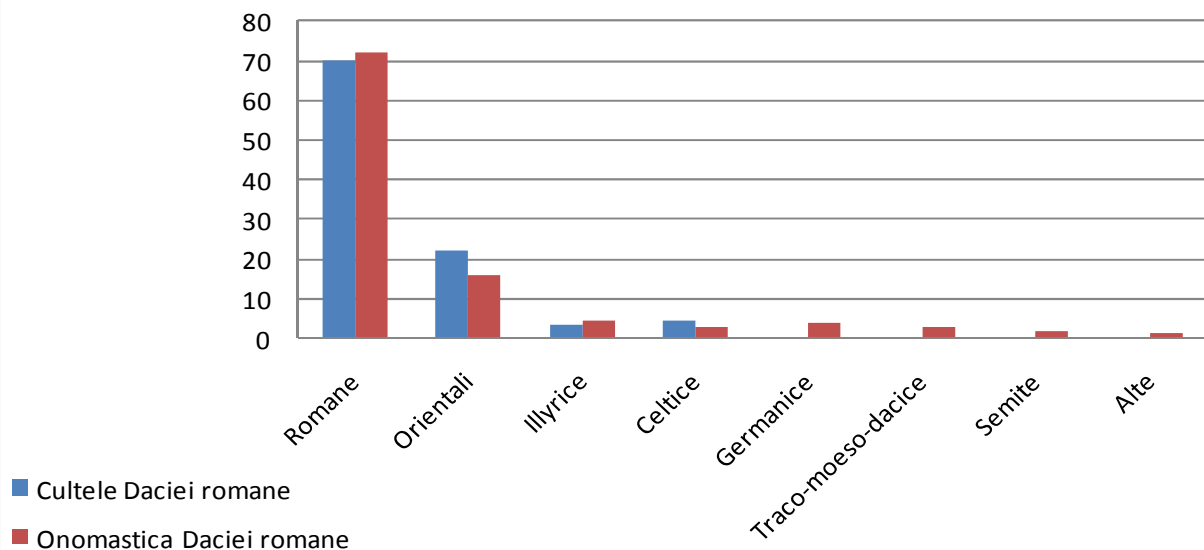
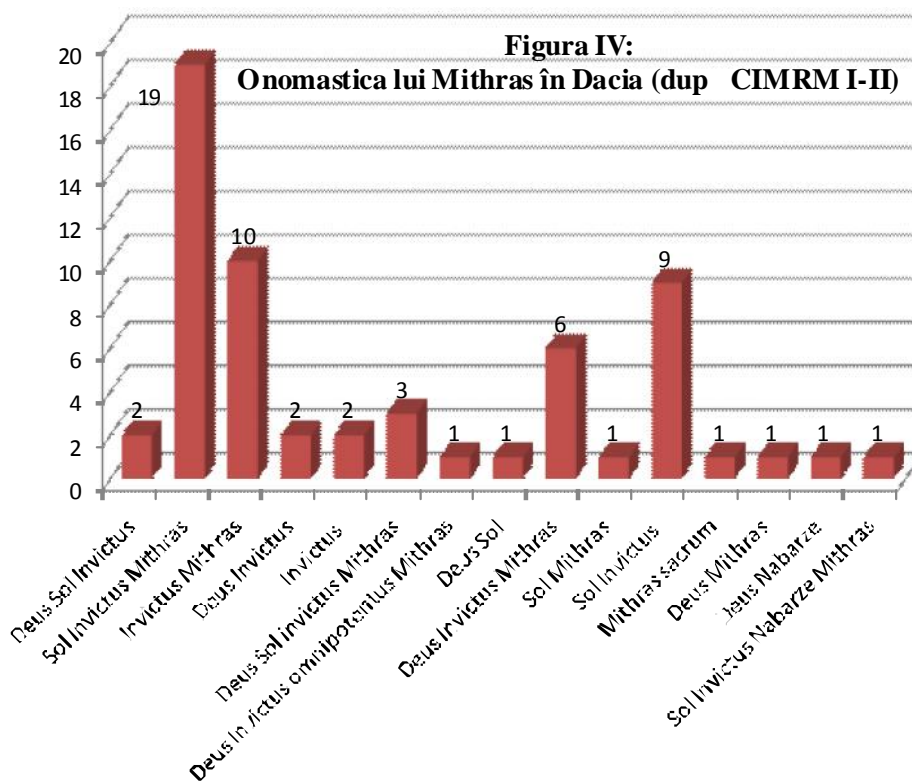

Figura IV:
Onomastica lui Mithras în Dacia (după CIMRM I-II)

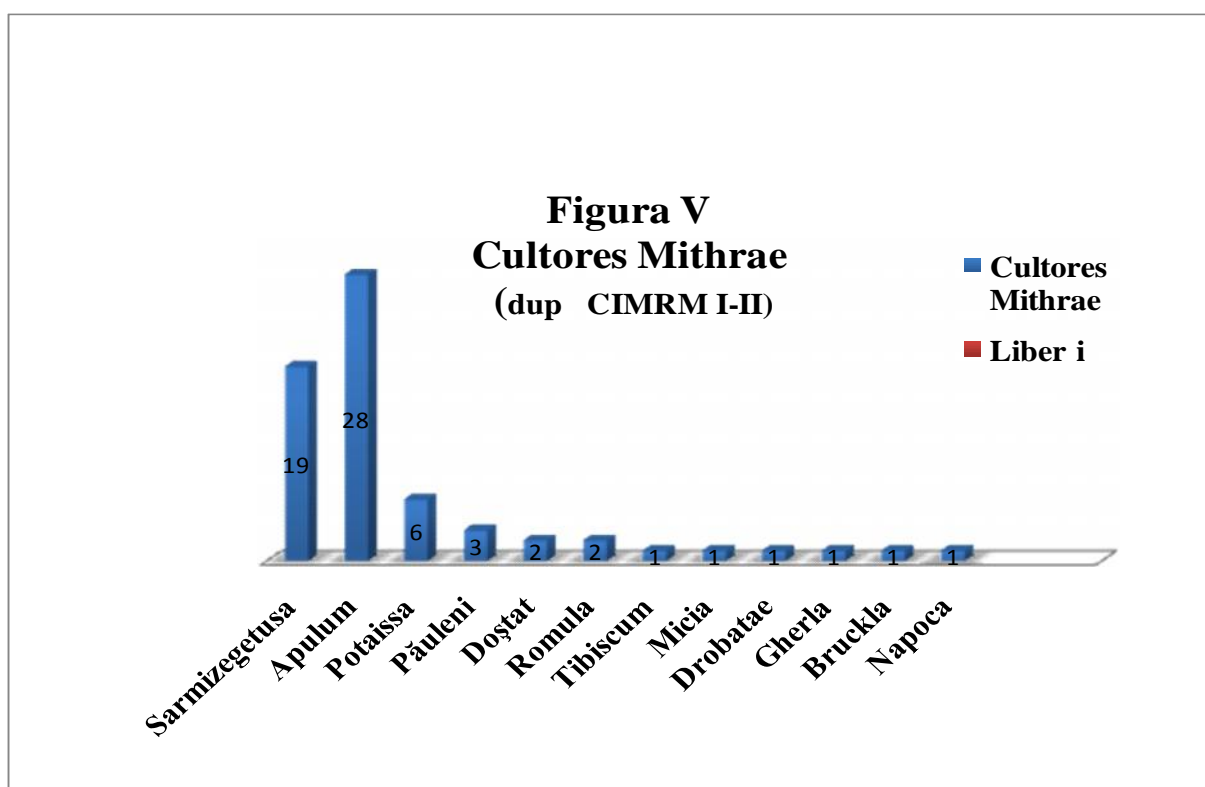
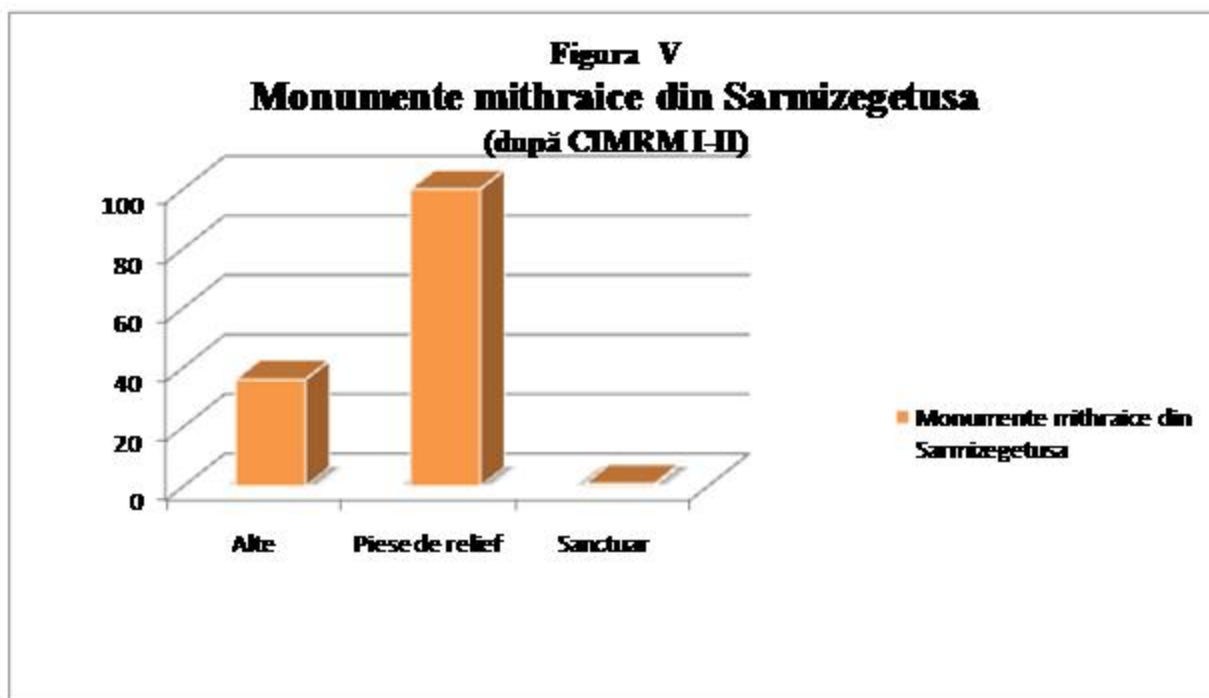

Figura VII
Interpretarea reliefului de cult (dup Beck, R. *op.cit.*, 1984.)

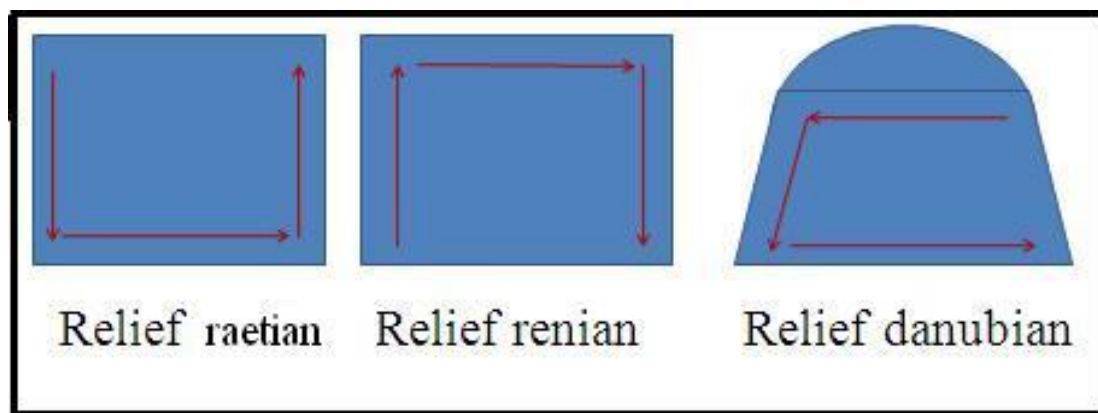

Figura VIII – structura templelor grece ti

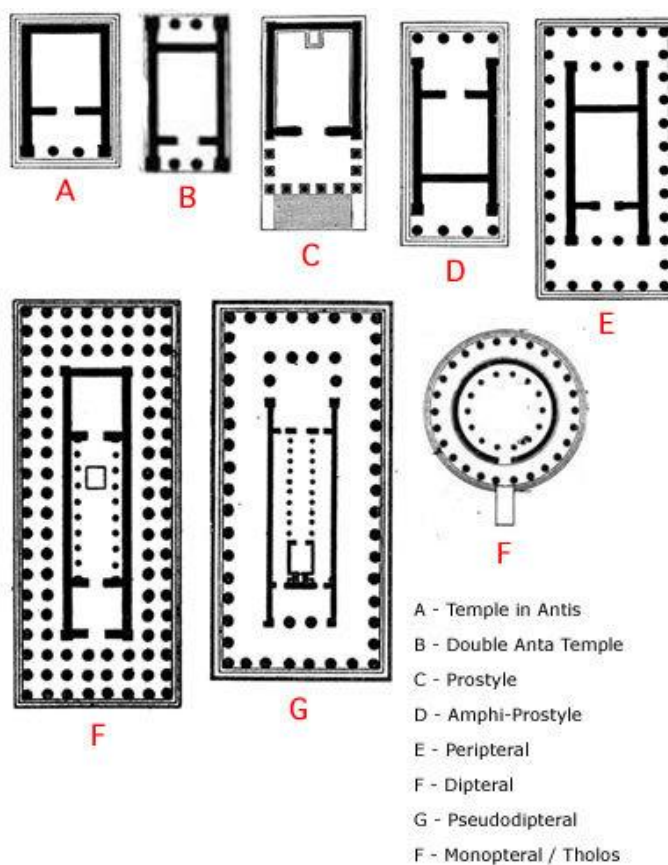

Figura IX : Planul mithraeumului din Ulpia Traiana Sarmizegetusa

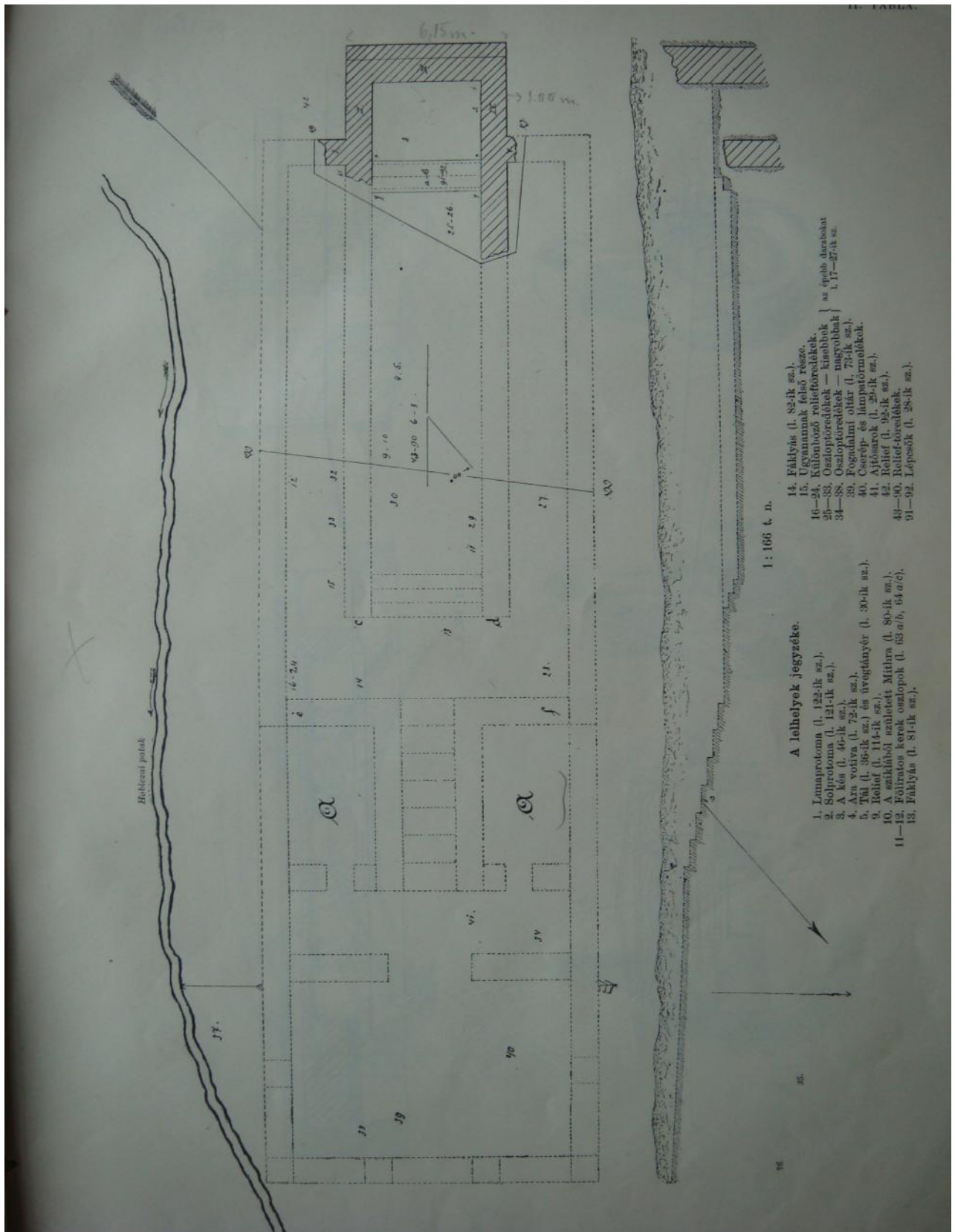

Figura X- reconstruc ie hipotetic a unei mithraeum

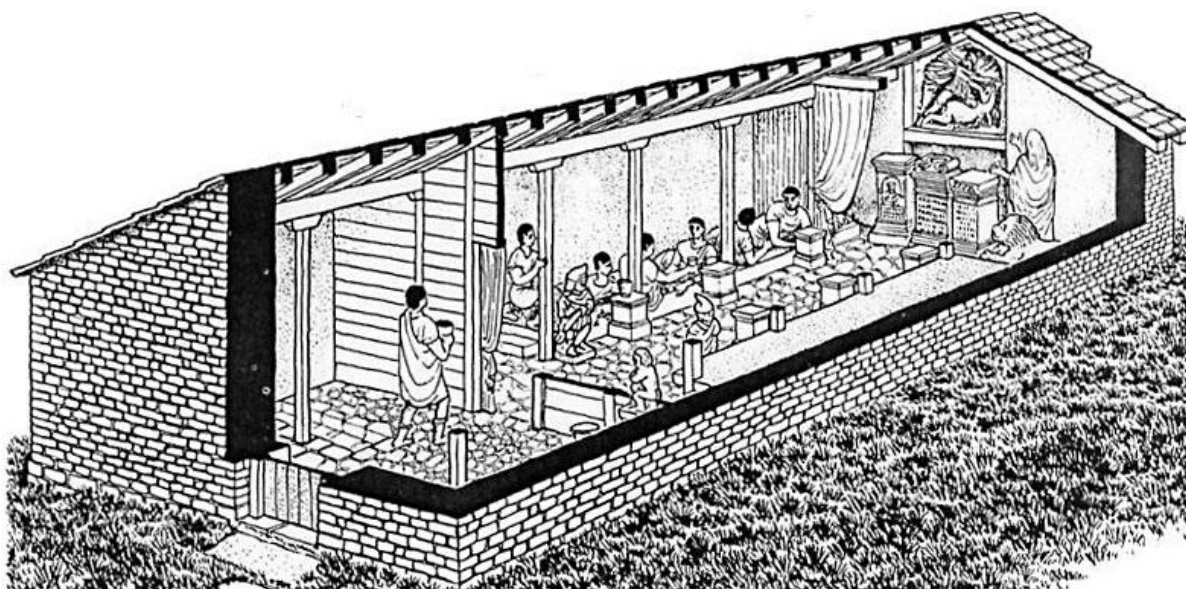

Figura XI : Structura unui mithraeum

Figura XII: Mithraeum din Martigny

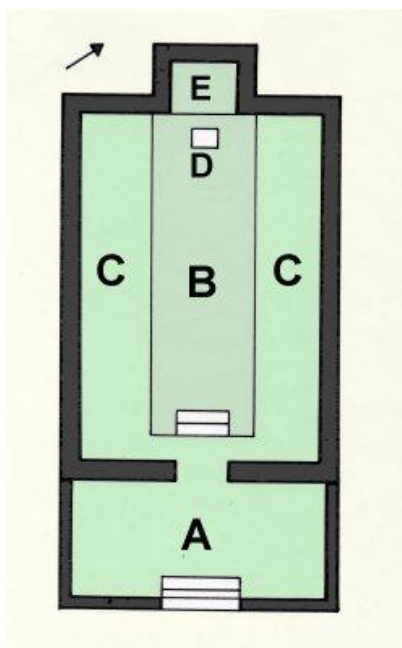

Figura XIII: *spaelum*- Mithraeo Duino

XIV- Arimanius din Merida

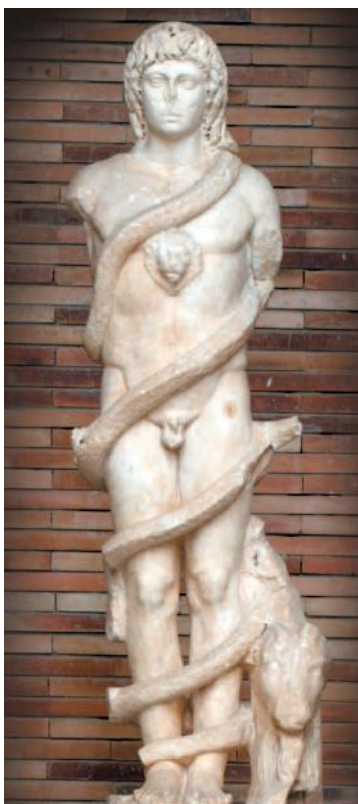

Figura XV- Arimanius din Sidon

Figura XVI – Cautopates

Figura XVII - Cautes

Figura XVIII– Podium din Sette Porte mithraeum

Figura XIX – Mithras Taurophoros

Figura XX – Absida din Dura Europos

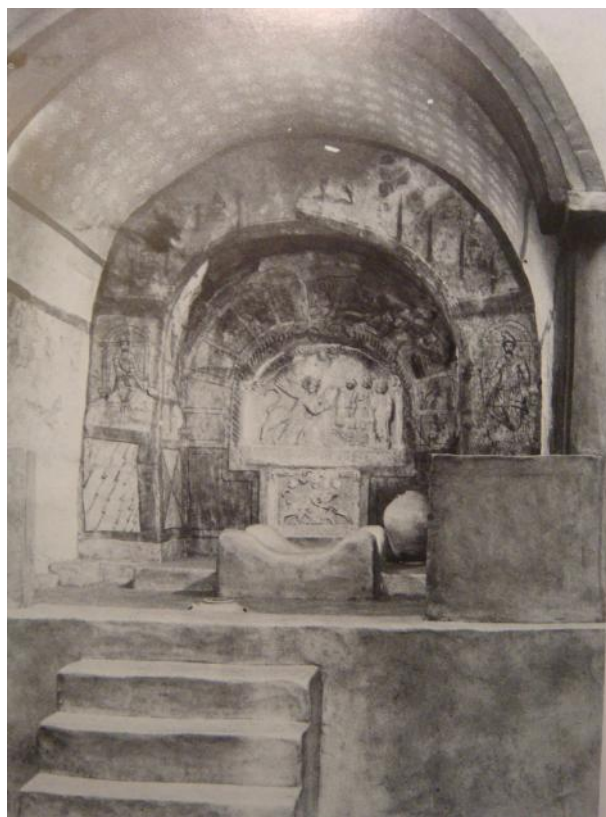

Figura XXI – Mithras Petrogenitus

Figura XXII – Miracolul Apei

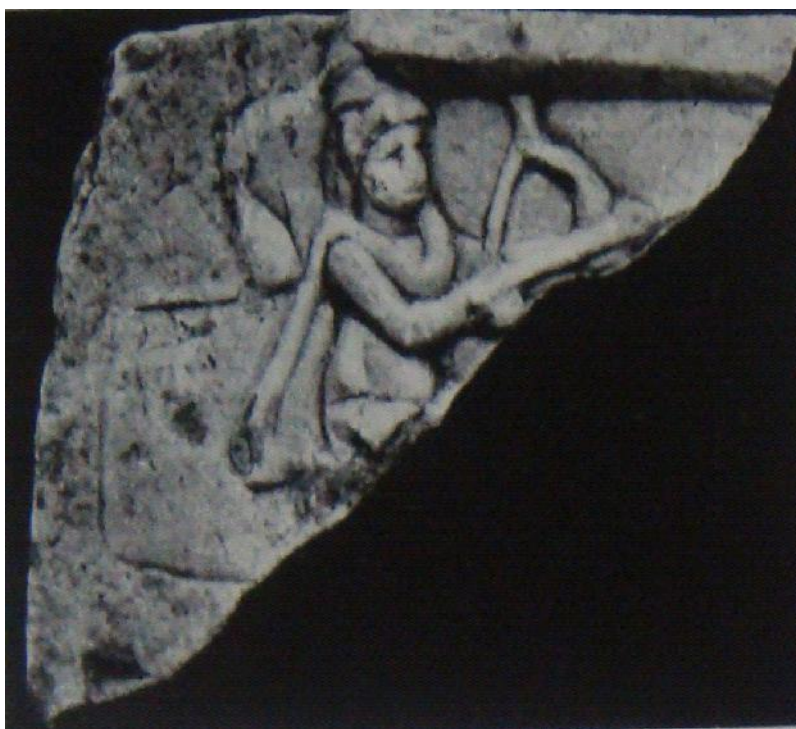

Figura XXIII – Tauroctonia pictura mural din Marino Mithraeum

Figura XXIV – Mithras din Ostia

Figura XXV – Mithras din Vatican

Figura XXVI – Altarul central

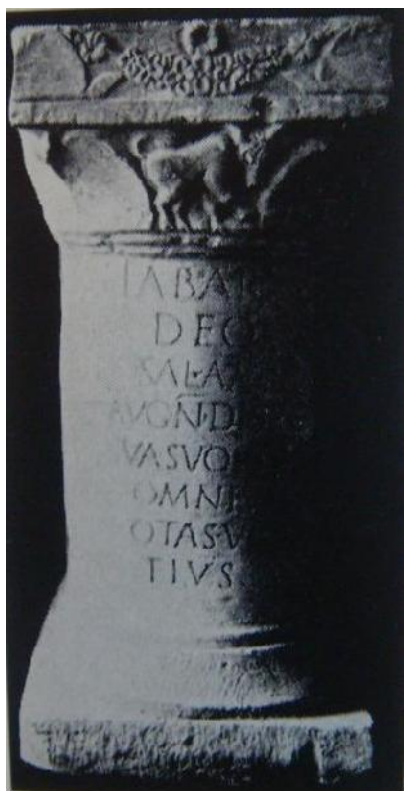

Figura XXVII – relief votiv

Figura XXVIII – fragment de relief

Figura XXIX – Saturnus

Figura XXX - Sol

Figura XXXI – grup statuar din Sarmizegetusa

Figura XXXII – Relieful central din Sarmizegetusa

Figura XXXIII a i b – opai

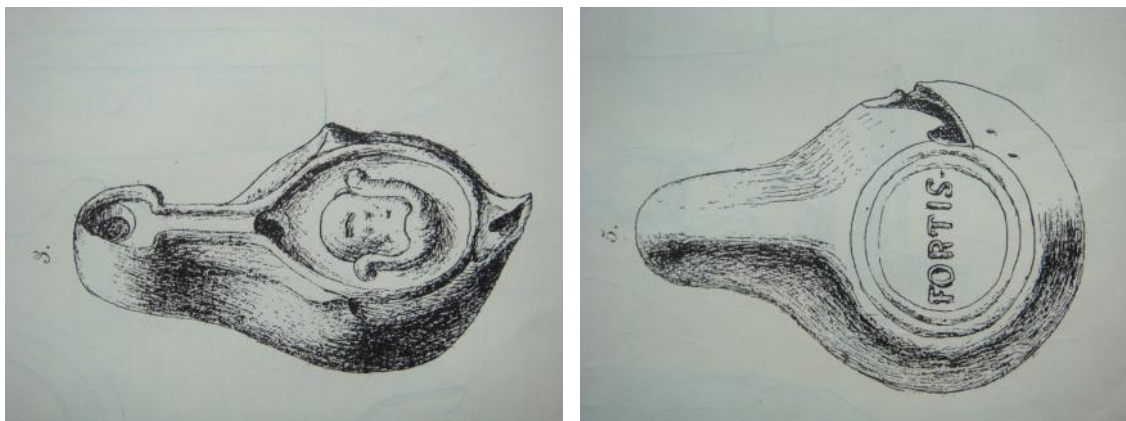

Figura XXXIV- verigi din bronz i pumnal ritual

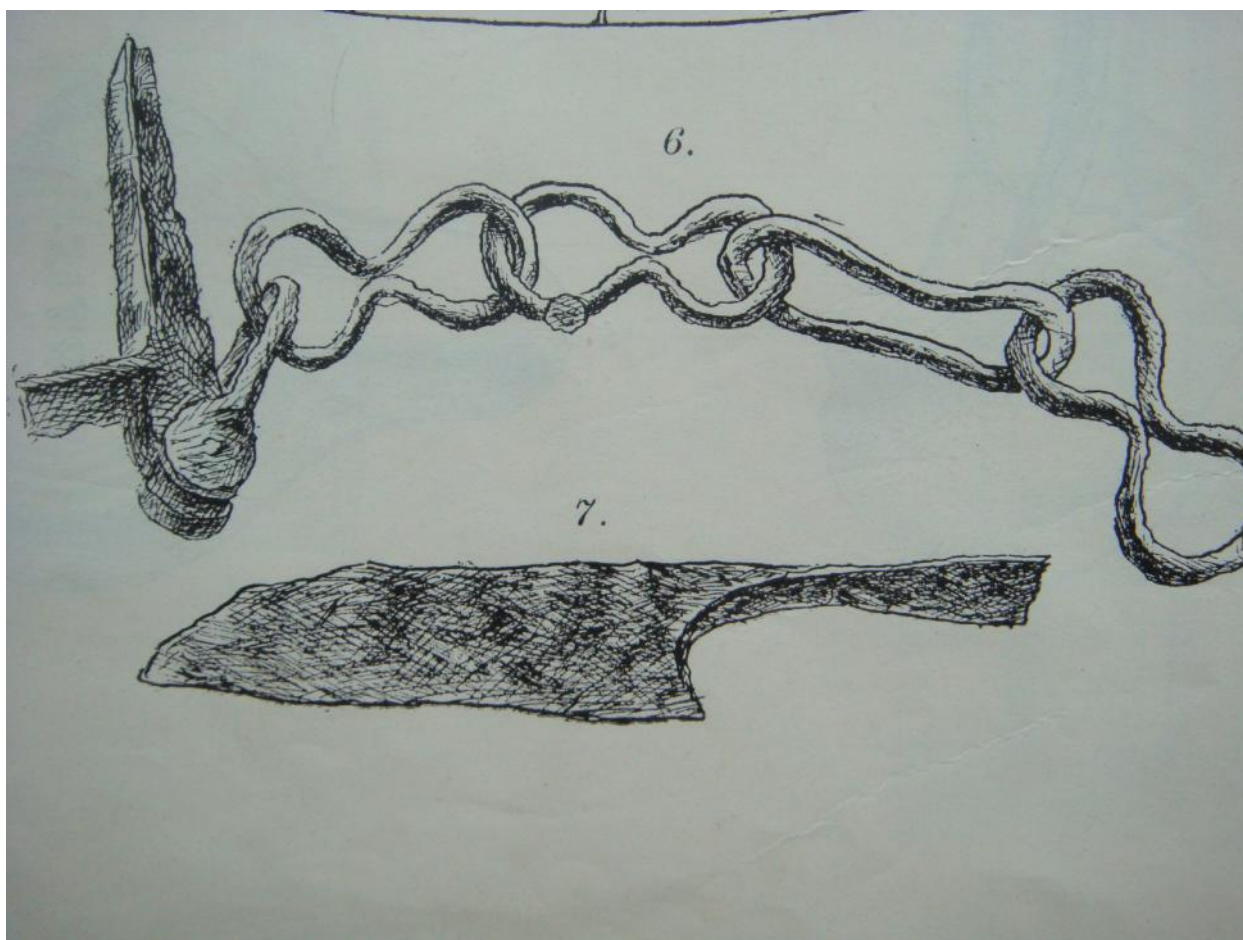

Figura XXXV – Cultores Mithrae in Dacia roman

Numele	Provenien	Func ie	CIMRM
M. Cocceius Genialis	Napoca	vir egregius procurator Augusti	1916
Manius Cretinus	Gherla	praefectus alae II. Pannoniorum	1918
Aelius Maximus	Potaissa	miles legionis V. Macedonicae	1921
Iulius Iulianus	Potaissa	-	1923
Aurelius Dolens	Potaissa	miles legionis	1925
Aurelius Victorinus	Potaissa		1927
Flavius Marcellinus	Potaissa	tesserarius	1928
Aurelius Montanus	Potaissa	miles legionis V. Macedonicae	1929
Iulius (?) Quintus	Brucla	centurio	1930
Surus	Brucla	-	1932
Marcus Aurelius Thimotheus	Apulum		1936, 1937
Aurelius Maximus	Apulum		1936, 1937
Sextus Syntrofus	Apulum		1939
Lucanus	Apulum		1941
Dioscorus Marcus	Apulum	servus	1943
Lucius Valerius Felix	Apulum		1946
Secundinus	Apulum	-	1948
Marcus Valerius Maximianus	Apulum	Legatus Augusti	1950
Caius Nummius Amandus	Apulum		1951
Q. M. Victor Felix Maximillianus	Apulum	legatus Augusti legionis XIII. Gemina	1952*
Publius Marcius Victor Maximillianus	Apulum		1952*
Marcus Ulpius Linus	Apulum	imaginifer	1955
Titus Aurelius Fabia tribu Marcus	Apulum	veteranus legionis XIII. Gemina	1959, 1960
Caius Iulius Marcianus	Apulum	signifer legionis XIII. Gemina	1962
Valerius (?)	Apulum		1963
Aelius Mestrius	Apulum		1964
Aelius Gordianus	Apulum		1965
Claudius Niger	Apulum		1966
Caius Carellius Sabinus	Apulum	legatus Augusti legionis XIII. Gemina	1968
Quintus Caecilius Laetus	Apulum	legatus Augusti legionis XIII. Gemina	1969
Ulpus Proculus	Apulum	speculator legionis XIII. Gemina	1971
Suaedemus	Apulum		1976
C. Herennius Hermes	Apulum	-	1977
...imus	Apulum	Beneficiarius consularis	1982
Turranius Marcellinus	Apulum	conductores armamentares	1993
Antonius Senecio Iunior	Apulum	conductores armamentares	1993
Aurelius Chrestus	Apulum	„bonus puerus”	1996
Posphoro (?)	Apulum		1997
Caius Iulius Valens	Apulum	haruspex et antistes coloniae Apuli	1998
Lucius Octavius Gratus	Apulum		2003
Potinus	Apulum		2005
Lucius Aelius Hylas	Do tat	libertus	2007
Publius Aelius Artemidorus	Do tat	decurio sacerdos	2008
Caius Iulius Valentinus	P uleni	conductoris salinarum	2011

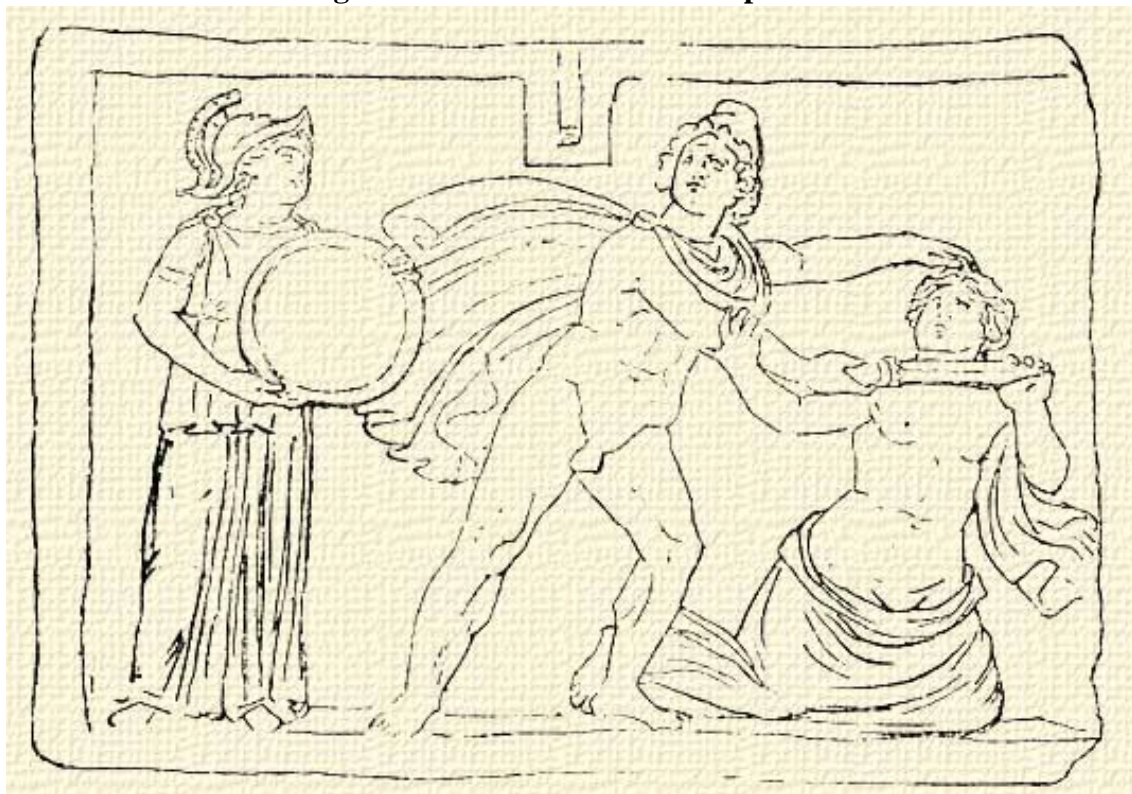
Caius Iulius Omucio	P uleni	Libertus actor	2011
Aurelius (?)	Micia	-	2021
Rutus	Micia	-	2022
Protas	Sarmizegetusa	vicarius	2029
Ampliatius	Sarmizegetusa	Augusti dispensatoris	2029
Flavius Trofimius	Sarmizegetusa		2030
Marcus Ulpius Victorinus	Sarmizegetusa	decurioni coloniae Sarmizegetusae	2031
Marcus Ulpius Maius	Sarmizegetusa	decurioni coloniae Sarmizegetusae	2031
Carpion Augustus	Sarmizegetusa	Libertus tabularius	2032
S. Spedius Valerianus	Sarmizegetusa	augustalis coloniae Sarmizegetusae	2035
Priscus	Sarmizegetusa		2039
Iulius	Sarmizegetusa		2041
Gaius	Sarmizegetusa		2045
Terentianus	Sarmizegetusa		2065
Cassius Maximus	Sarmizegetusa	augur coloniae Sarmizegetusae	2067
Marcus Ulpius Gaius	Sarmizegetusa		2067
Aelius Nepos	Sarmizegetusa		2069
Aurelius Theofilus	Sarmizegetusa		2074
Longus	Sarmizegetusa	salariarius	2076
Synethus	Sarmizegetusa	auditor tabularii	2121
Severus Augustus	Sarmizegetusa	liberti	2136
Aurelius Valentinus	Sarmizegetusa		2138
Cornelius Cornelianus	Sarmizegetusa		2143
Hermadius	Sarmizegetusa		2146
Lucius Domitius Primanus	Sarmizegetusa		2148
Marcus Luccius Felix	Sarmizegetusa	Procurator Augusti	2150
Publius Aelius Marsius Hermadius	Tibiscum	Actor Turrani	2153
Valerius	Drobetae		2155
A. Phoebus	Romula		2173
Antonius Zoilo	Romula	Praepositus numeri Surorum Sagittariorum	2177
Total: 74		<i>*apare doar numele lui Sol</i>	

Figura XXXVI – Lista localit ilor din Dacia roman cu descoperiri mithraice

Localitate	Piese de relief	Alte obiecte	Sanctuar
Sarmizegetusa	102	36	1
Apulum	14	33	2 +
Sl veni	6	1	1
Potaissa	4	2	1 (?)
Napoca		2	
Do tat	1	1	1

Decea Mure ului		3	1
Pojejena	18		1 (?)
Porolissum		2	1 (?)
Pe tera Veterani		1	1 (?)
Vin u de Jos		3	1 (?)
Cinc or	12		1 (?)
Romula	8	2	1 (?)
Gherla		1	
Dragu	1		
P uleni		1	
Micia	4	2	
Tibiscum		1	
Dierna	1		
Drobeta	3	2	
Cioroiul Nou		1	
Bumbe ti-Gorj	1		
Aquae	1		
Alsóbajom		1	
Oarda de Sus		1	

Figura XXXVII - Perseus ucide pe Medusa

Lista figurilor

- I. Grafic despre surse mithraice din provincii romane (dup CIMRM I-II)
- II. Grafic despre cultele din Dacia roman (dup B rbulescu, M., *op.cit.*, 1985.)
- III. Grafic despre cultele i onomastic din Dacia roman (dup Husar, A., *op. cit.* pp. 203-209)
- IV. Grafic despre onomastica lui Mithras din Dacia roman (dup CIMRM I-II)
- V. Grafica despre monumente mithraice din Sarmizegetusa (dup CIMRM I-II i Király ,P. *op. cit.*, 1886)
- VI. Grafic despre distribuirea credincio ilor lui Mithras din Dacia roman (dup CIMRM I-II i Király ,P. *op. cit.*, 1886)
- VII. Grafic despre modul de interpretare a reliefului mithraic (dup Beck, R., *op. cit.*, 1984.)
- VIII. Poz despre structura templelor grece ti
(<http://kbagdanov.files.wordpress.com/2009/02/greek-8.jpg>)
- IX. Planul mithraeumului din Ulpia Traiana Sarmizegetusa (dup Király, P. *op. cit.*, 1886)
- X. Reconstruc ie hipotetic a unui mithraeum
- XI. Structura unui mithraeum
- XII. Mithraeumul din Martigny
(http://www.martigny.ch/popup_zoomphoto.cfm?nomimage=archeologie18.jpg)
- XIII. Mithraeum din Duino
(http://www.mithraeum.eu/monumenta.php?mid=la_grotta_del_mitreo_duino)
- XIV. Arimanius din Merida (http://www.mithraeum.eu/monumenta.php?mid=aion_merida)
- XV. Arimanius din Sidon
(http://www.mithraeum.eu/monumenta.php?mid=leontocefalo_de_sidon)
- XVI. Cautopates din Sarmizegetusa (dup Király, P. *op. cit.*, 1886)
- XVII. Cautes din Sarmizegetusa (dup Király, P. *op. cit.*, 1886)

- XVIII. Podium din Sette Porte mithraeum
(http://www.mithraeum.eu/monumenta.php?mid=mitreo_delle_sette_porte&pid=181)
- XIX. Mithras Taurophoros din Sidon
(http://www.mithraeum.eu/monumenta.php?mid=mitra_cargando_con_el_toro)
- XX. Absida din Dura Europos (dup Cumont, Franz, Francis, Eric David, ed., trans. (1975), "The Dura Mithraeum)
- XXI. Mithras Petrogenitus din Sarmizegetusa (dup CIMRM 2134, fig. 579.)
- XXII. Miracolul Apei (dup CIMRM 2108, fig. 569)
- XXIII. Tauroctonia pictura mural din Marino Mithraeum
(http://www.mithraeum.eu/monumenta.php?mid=tauroctonia_del_mitreo_di_marino)
- XXIV. Mithras din Ostia (dup CIMRM 230)
- XXV. Mithras din Vatican (fotografia autorului)
- XXVI. Altarul central din Sarmizegetusa (dup CIMRM 2028, fig. 532)
- XXVII. Relief votiv (dup CIMRM 2052, fig. 543)
- XXVIII. Pies de relief (dup CIMRM 2062, fig. 549)
- XXIX. Saturnus sau Oceanus (?) (dup CIMRM 2113, fig. 572)
- XXX. Sol (dup CIMRM 2053, fig. 544)
- XXXI. Grup statuar din Sarmizegetusa (dup CIMRM 2063, fig. 550)
- XXXII. Relieful central din Sarmizegetusa (dup CIMRM 2084, fig. 560)
- XXXIII. a i b: opai e din Sarmizegetusa (dup Király, P. *op. cit.*, 1886)
- XXXIV. Verigi din bronz i pumnal ritual (dup Király, P. *op. cit.*, 1886)
- XXXV. Cultores Mithrae din Dacia roman (dup CIMRM I-II)
- XXXVI. Lista localit iilor din Dacia roman cu descoperiri mithraice (dup CIMRM I-II)
- XXXVII. Perseus ucide pe Medusa (relief în Muzeum Na ional Maghiar-
<http://mek.niif.hu/03400/03410/html/img/okori-0649.jpg>)

VII. LISTA ABREVIERILOR

Corpora

CIL - Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin

CIMRM – Vermaseren, M.J., *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae I- II*, Haga, 1956 - 1960.

Acte ale congreselor, volume omagiale

EPRO – Etudes préliminaires aux religions orientales dans l’Empire Romain

MS – Mithraic Studies

SM –Studies in Mithraism (ed. J.R. Hinnells). Rome, 1990

MP – Mithras Pannonicus (Tóth István) Esszék. Specimina Nova Universitatis Quinqueecclesiensis 17. Bp.-Pécs, 2003.

RM – Roman Mithraism: the evidence of small finds, Bruxelles, 2004

Reviste

AÉ – Archeológiai Értesít , Budapest

AMN – Acta Musei Napocensis

AMP – Acta Musei Porolissensis

ANRW – Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung. Berlin- New York

Apulum – Apulum. Buletinul uzeului Regional Alba-Iulia

AUA – Annales Universitatis Apulensis

EN – Ephemeris Napocensis, Cluj- Napoca

JMS – Journal of Mithraic Studies

JRA – Journal of Roman Archaeology

JRS –J ournal of Roman Studies

SCIVA – Studii i cercet ri de istorie veche i archeologie, Bucure ti

VIII. BIBLIOGRAFIE

Corpora

Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin

Vermaseren, Maarten, J., *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae I-II*, Haga, 1956 – 1960

Sinteze, lucrări generale

Bărbulescu, Mihai, *Culte greco-romane în provincia Dacia*, Cluj – Napoca, 1985 (teză de doctorat)

Idem, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj- Napoca, Tribuna, 2003

Idem (ed.), *Atlas – dicționar al Daciei romane*, Cluj – Napoca, Tribuna, 2005

Barrow, Robert, *The Romans*, 1949, Penguin Books

Cumont, Franz, *Oriental Religions in Roman Paganism*, 1911, reprint 1956, Dover pub., NY.

Dudley, Donald, *Roman society*, London, Penguin Books, 1970

Ferguson, John, *An illustrated Encyclopaedia of Mysticism and the Mystery Religions*, Thames and Hudson, London, 1976

Fitz Jen (coord.): *Religions and cults in Pannonia*, Székesfehérvár, 1998

Ghirschman, Robert, *Az ókori Irán- médek, perzsák, pártusok*. Budapest, 1981

Hill, William Thomson, *Buried London – Mithras to the Middle Ages*, Phoenix House, London, 1955

Husar, Adrian, *Din istoria Daciei romane*, Cluj-Napoca, 2002

Kerényi Károly, *Mi a mitológia?* Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1988

Köves Thomas-Zulauf, *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*, Telosz, Bp., 1995

Le Glay, Jean Louis Voisin-Y. Le Bohec, *A history of Rome*, Blackwell Publishers, Oxford, 1996.

Lengyel Aladár – Raden, G.T. B., *The archaeology of Roman Pannonia*, Bp. Akadémiai Kiadó, 1980.

McMullen, Robert, *Paganism in the Roman Empire*, New Haven, 1981

- Meslin, Michel, *Știința religiilor*, București, 1993
- Mócsy András, *Pannónia a korai császárság idején*, Budapest, 1974
- Mócsy András, *Pannónia a késő császárságkorban*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974
- Turcan, Robert, *Culte orientale în lumea romană*, București, Editura Enciclopedică, 1998
- White, L.M., *Building God's House in the Roman World: Architectural Adaptation among Pagans, Jews and Christians*, Baltimore, 1990

Monografii

- Alicu, Dorin, - Pescaru, Adriana, *Templele romane din Dacia (I)*, Deva, 2000
- Alvar, J., *Romanising Oriental Gods: Myth, Salvation and Ethics in the Cult of Cybele, Isis and Mithras*, Leiden – Boston, 2008
- Beck, Roger, *Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire*. Oxford, University Press., 2006
- Clauss, Manfred, *The Roman Cult of Mithras: the God and his mysteries*, Edinburgh University Press, 2000
- Cumont, Franz, *The mysteries of Mithra*, Dover Pub. NY. 1956
- Király Pál, *A sarmizegetusai Mithraeum*, Archeológiai Közlöny XV, 1886
- László Levente- Nagy Levente- Szabó Ádám, *Mithras misztériumai I-II*. Kairosz Kiadó, 2005
- Kuzsinszky, Bálint, *Az aquincumi Mithraeum*, AÉ 8., 1888
- Merkelbach, Reinhold, *Mithras*, 1984, Hain
- Nemeti, Sorin, *Sincretismul religios în Dacia romană*, Cluj - Napoca, 2005
- Paki, Adela, *Populația din Dacia de nord în lumina izvoarelor epigrafice*. Cluj-Napoca, 1998
- Russu, Ion I., *L'onomastique de la Dacie romaine*, în *L'onomastique latine*, Paris, 1977
- Tóth István, *Addenda Pannonica Mithraica*, Specimina Nova, 1988
- Widengren, Geo, *Die Religionen Irans*, Kohlhamer W. Vrlg. Stuttgart, 1965

Articole din acte ale congreselor, volume omagiale

- Allason-Jones, Lindsey, *Mithras on Hadrian's Wall*, In RM, 2004
- Băluța, Cloșca., *La penetration et la diffusion du Mithraisme en Dacie*, In: SM, 1990

- Beck, Roger, *Beck on Mithraism. Collected works with new Essays*. 2004
- Boyce, M., *Mihragan among the Iranian Zoroastrians*, In: MS, I. 1975, Manchester
- Ciotti, U., *Due iscrizioni mithriache inedite*, In: *Hommages à Maarten J. Vermaseren*, Leiden
- Cumont, Franz, *The Dura Mithraeum (by Francis E.D.)*, In: MS, I. 1975, Manchester
- Daniels, C. M., *The role of the Roman Army in the spread and practice of Mithraism*, In: MS, II. 1975, Manchester
- Demian, A., *Mithras and Christ*, In: MS, II. 1975, Manchester
- Floca, Octavian, *I culti orientali nella Dacia*, In: EDR, Roma, 1935
- Frye, Robert, *Mithra in Iranian history*, In: MS, I. 1975, Manchester
- Gasparro, Giulia, *I misteri di Mithras. Religione o Culto?*, In: SM, Rome, 1990
- Gonda, John, *Mitra in India*, In: MS, I., 1975, Manchester
- Gordon, Richard, *Franz Cumont and the doctrines of Mithraism*, In: M, I, 1975, Manchester
- Hinnells, John, *Reflections on the bull-slaying scene*, MS, II. 1975, Manchester
- Jafarey, A., *Mithra, Lord of lands*, In: MS, I., 1975, Manchester
- Kane, J. P., *The mithraic cult meal in its Greek and Roman environment*, In: MS, II., 1975, Manchester
- Lentz, W., *Some Mithraic sanctuaries and representations*, In: MS, II., 1975, Manchester
- Martens, Marleen, *The mithraeum in Tienen (Belgium): small finds and what they can tell us*. In: RM, Bruxelles, 2004
- Popa, Alexandru, *O tablă votivă închinată zeului Mithras*, In: *Omăgiu lui Constantin Daicoviciu*, 1960
- Schwartz, Martin, *Cauter and Cautopates: the mithraic torchbearers*, In: MS, II., 1975, Manchester
- The bull in the Mediterranean World*. Cultural Olympiad, Barcelona-Athen, 2003. Catalog

Articole din reviste de specialitate

- Alföldi, András, *Der Kreislauf der Tiere um Mithras*, In: *Germanica* 30, 1952
- Alföldy Géza, *Mithras aquincumi kultuszához*, *Antik Tanulmányok* 5., 1958
- Idem, *Geschichte des Religiösen Lebens in Aquincum*, In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, XIII, Budapest, 1961

- Alicu, Dorin. *Templul lui Mithras de la Pojejena (jud. Cara -Severin) (Le temple de Mithras de Pojejena)*. In: Sarge ia, 1999-2000
- Idem, *Addenda la repertoriul templelor romane din Dacia*. In: *Apulum* XXXIX/2002
- Bodor András, *Contribu ii la problema cuceririi Daciei*, în *AMN*, 1, 1964
- Beck, Roger, *Interpreting the Ponza Zodiac I*, In: *JMS*: Vol. I, Nr. 1., 1976
- Idem., *A note on the mithraeum at Cyrene*, In: *JMS*, volume I, nr. 2., 1976
- Idem, *Cautes and Cautopates*, In: *JMS*, volume II, nr. 1., 1977
- Idem, *Mithraism since Franz Cumont*. In: *ANRW* II. 17,4 , 1984
- Idem, *Qui mortalitatis causa convenerunt: the meeting of the Virunum mithraists on June 26, A.D. 184*, In: *Phoenix*, vol. 52, 1998
- Bianchi, Ugo, *The 2.nd Intern. Congress of Mithraic Studies*, In: *JMS*: Vol. I, Nr. 1., 1976
- Idem, *Mysteria Mithrae. Roma e Ostia*, 1978, *EPRO* 80, Leiden, 1979
- Blomart, Alain, *Mithras and Porphyry: when sculpture and philosophy meet*, In: *Revue de l'histoire des religions*. 211, 1994
- Cumont, Franz, *Mithras emlékek Magyarországon*, In: *AE* XIII, Budapest, 1893
- Dillon, John, *The platonizing of Mithras*, In: *JMS*, volume II, nr. 1., 1977
- Dumézil, Georges, *The Vedic Mitra: a résumé of theses and references*, In: *JMS*: Vol. I, Nr. 1., 1976
- Garcia, Aguado, *E culto a Mitra en epoca de Caracalla*. In: *Gerion* 19., 2001
- Gordon, Richard, *The sacred geography of a mithraeum*, In: *JMS*, volume I, nr. 2., 1976
- Idem, *A new Mithraic relief from Rome*, In: *JMS*, volume I, nr. 2., 1976
- Idem, *The date and significance of CIMRM 593*, In: *JMS*, volume II, nr.2, 1978
- Idem., *Reality, evocation and boundary int he mysteries of Mithras*, In: *JMS*, volume III, nr.1-2., 1980
- Idem., *Who worshiped Mithras?*, In: *JRA* 7, 1994
- Gudea, Nicolae, Bozu, Ovidiu, *New Mithraic monuments from Pojejena, Romania*, In: *JMS*, volume II, nr. 1., 1977
- Idem, *A existat un sanctuar mithraic la Pojejena?* In: *Banatica* IV, 1977
- Gudea, Nicolae, *Despre importan a coloniz rii în Dacia*, în *SCIVA* 30, 1979
- Haynes, Ian, *The Shrine of Liber Pater*, In: *Current World Archaeology*, nr.10, 2005
- Hinnells, John, *The iconography of Cautes and Cautopates I*, In: *JMS*: Vol. I, Nr. 1., 1976

- Király Pál, *Adalékok Mithra cultusához*, In: Hunyad Megyei történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve, 1891.
- Lisdorf, Anders, *Review of Roger Beck's „The religion of the Mithras cult in the Roman Empire*, Oxford, Univ. Press. 2006, In: JRS 98, 2008
- Marcu, Felix, *Places of worship in the Roman forts of Dacia*. In : AMN, 41-42/1, 2007
- M rghitan, Liviu, *Dou noi reliefuri mithraice de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, SCIV 4, 18, 1967
- Müller Róbert, *Római kori épület Héviz-Egresen*. In: Ókor 2006/2
- Nagy Tibor, *A sárkeszi Mithraeum és az aquincumi Mithra emlékek*, In: Budapest régiségei 15., 1950.
- Naidenova, Varbinca, *Mithraic studies in Bulgaria*, In: JMS: Vol. I, Nr. 1., 1976
- Petolescu, Constantin, *Templul mithraic de la Sl veni*. In: Apulum XIV, 1976
- Pintilie, Mariana, *Mithraea în Dacia*, In: EN, IX-X, 1999-2000
- Pioariu, Ioan, *Cultul zeului Mithras la Apulum i împrejurimi (Le culte du dieu Mithras a Apulum et ses endroits)*, In: AUA 4-5, 2000-2001
- Piso, Ioan, *Epigraphica (III)*, In: AMN, 12., 1975
- Radnóti Aladár, *A bronz Mithras tábla Brigeioból*, In: AÉ, 1946-48
- Roll, Israel, *The mysteries of Mithras in the Roman Orient*, In: JMS, volume II, nr. 1., 1977
- Nemeti, Sorin – Nemeti, Irina, *Planets, grades and soteriology in Dacian Mithraism*, In: AMN 41-42/ I, 2007
- Sanie, Silviu, *Cultul lui Sol Invictus în Dacia*, In: Sargetia XI-XII, Deva, 1974-75
- Speidel, Michael, *Mithras- Orion: greek hero and roman army God*, In: EPRO 81, Leiden, 1980
- Takács, Matilda, *Date inedite în leg tura cu mithraeum-ul de la Decea într-un manuscris de la începutul secolului*. In: Apulum XXIV, 1987
- Tettamenti S., *Mithras emlékek Szentendrén*, In: Studia Comitatus 9., 1980
- Tóth István, *Megjegyzések Mithra pannóniai kultuszának történetéhez*, Antik Tanulmányok 12. 1965
- Idem, *A pannóniai Mithras kultusz társadalmi-etnikai háttere*, Diákköri Füzetek I. Debrecen, 1967
- Idem, *Négy új EPRO kötet a Mithras kultuszról*, 1978, (manuscris)

Idem, *Mithras kultusz egy apostola Dáciából?*, In: MP, 2003

Idem, *A mithraikus megismerés helyi rendszere Poetovio körzetében*, In: MP, 2003

Idem, *Az intercisai nagy Mithras kultuszkép*, In: MP, 2003

Idem, *Mithras, a misztériumok istene?*, In: Ókor 1., 2003

Idem, *Egy mithraikus f pap sirja Pannóniából?*, In: Ókor 2, 2006

Ulansey, David, *The origins of the Mithraic Mysteries*, Oxford, 1989

Visy Zsolt, *The name of Cautes and Cautopates*, In: Acta Classica Debreceniensis 15., 1979

Ibidem, *Mithras Dunaújvárosban*, In: Élet és Tudomány 36., 1981

Walters, V. J, *The cults of Mithras in the Roman Provinces of Gaul*, EPRO 41. Leiden, 1974

Webliografia

Beck, Roger, *Mithraism*. Encyclopedia Iranica-online, 2002;
(<http://www.iranica.com/newsite/index.isc?Article=http://www.iranica.com/newsite/articles/sup/Mithraism.html>, 15. iunie, 2010)

Mithraeumul din Duino: <http://www.carsosegreto.it/2009/12/il-mitreo-di-duino.html>,
8.iunie,2010

Mithraeumul din Apulum : <http://www.ziare.com/alba-iulia/lifeshow/templu-dedicat-lui-mithras-in-vechiulapulum-619367> , 1. iunie, 2010

Mithraeumul din Fert rákos, <http://www.mithras.hu/>. 1. Iunie,2010.

Mithraeumul din Martigny,
http://www.martigny.ch/pagetype.cfm?page=pages/fr/culture_archeologie.cfm&sousmenuId=32§ion=5 ,8. Iunie, 2010

Mithraeum din Intercisa ,
www2.rgzm.de/Transformation/Magyarország/Chapter_III_Origin_of_vici_HU.htm , 15 iunie, 2010.

